

Arkiv

FÖR STUDIER I ARBETARRÖRELSENS HISTORIA · NR 15–16

Göran Therborn, Anders Kjellberg, Staffan Marklund, Ulf Öhlund
Sverige före och efter socialdemokratin – en första översikt

Eva-Mari Köhler

Den proletära barnrörelsen i Sverige 1890–1917

Edvard Bull

Arbetarrörelsens ställning i de tre nordiska länderna 1914–1920

Som en service till våra läsare
tillgängliggör vi den slutsålda
Arkiv nr 15–16,
ombruten och översedd,
som gratis elektronisk resurs.

Arkiv

för studier i arbetarrörelsens historia utgiven av
Sällskapet för studier i arbetarrörelsens historia

Box 1559, 221 01 Lund, 046-13 39 20

E-post: arkiv@arkiv.nu Förlagets hemsida: www.arkiv.nu

INNEHÅLL NR 15–16

GÖRAN THERBORN, ANDERS KJELLBERG, STAFFAN MARKLUND, ULF ÖHLUND
Sverige före och efter socialdemokratin – en första översikt I

EVA-MARI KÖHLER

Den proletära barnrörelsen i Sverige 1890–1917 40

EDVARD BULL

Arbetarrörelsens ställning i de tre nordiska länderna 1914–1920 70

Redaktion

Bernt Kennerström (redaktör) Måsv 8B,
222 33 Lund, 046/13 39 20;

Gunnar Olofsson (ansv. utg.), 046/11 81 35,
Sven E Olsson.

Redaktionskommitté

Lars Björlin, Mats Dahlkvist, Bengt Fur-
åker, Anders Kjellberg, Tom Olsson, Bengt
Sandin, Sune Sunesson.

Administration

Postadress: Arkiv, Fack, 221 01 Lund.
Gatuadress: Ö Vallg 25, Lund (046/13 39 20).

Prenumeration: 35:– för tre nummer vid
direkt prenumeration; för institutioner,
bibliotek eller via bokhandel etc. 70:–;
stödprenumeration: 50:–; lösnummer:
12,50 (inkl. moms).
Postgiro: 53 85 44-8, bankgiro: 643-8717.

Grafisk form: Leif Thollander.
Sättning: acupress, Lund
Tryck: GL-Tryck i Kristianstad AB
Utgivningsort: Lund 1979
ISSN 0436-8917

DETTA NUMMER

inleds med utkastet till ett forskningspro-
jekt, som kan bli ett av 80-talets intres-
santare. Den övergripande fråga som ställs
är följande: på vilket sätt har det 40-åriga
socialdemokratiska regeringsinnehavet skilt
den svenska utvecklingen från den i andra
motsvarande industriländer? I denna första
översikt behandlar de fyra författarna mot
en bred jämförande internationell bak-
grund frågor som sysselsättningen, utbild-
ningen, socialpolitiken, skattepolitiken,
arbetsmarknadspolitiken samt förhållandet
stat–medborgare.

Ett klassiskt bidrag i den komparativa
genren är Edvard Bulls uppsats från 1922.
Genom att analysera utvecklingen på de
ekonomiska, klassmässiga, organisatoriska
och politiska nivåerna söker han en mate-
riell förklaring till den nordiska arbetar-
rörelsens olikartade utseende.

Arbetarrörelsens tidiga försök att bygga
upp en socialistisk barnrörelse har länge
varit ett försummat forskningsområde. I
detta nummer ger Eva-Mari Köhler en för-
sta dokumentation av denna verksamhet.

Sverige före och efter socialdemokratin: en första översikt

GÖRAN THERBORN, ANDERS KJELLBERG,
STAFFAN MARKLUND, ULF ÖHLUND

SD-projektet

Vad och hur mycket har fyrtiofyra år (1932–76) av socialdemokratiska eller socialdemokratiskt ledda regeringar betytt för den svenska samhällsutvecklingen? Har en unikt lång och stabil parlamentarisk reformpolitik kunnat påverka och kanske rentav mer eller mindre upphäva de lagbundenheter i samhället som olika samhällsvetenskaper formulerat? Produktionsförhållanden och därav bestämda klassrelationer och klasskamp, kulturella traditioner, den inhemska och utländska marknadens krav och möjligheter, teknologi och teknologisk utveckling, tendenser till specialisering, professionalisering, rationalisering?

Dessa är de övergripande frågeställningarna för ett kollektivt forskningsprojekt, *Sverige under socialdemokratin 1932–76*, som vi just har startat, tillsammans med Britta Malmgren och Lars-Göran Pettersson (och eventuellt fler i framtiden, projektet är fortfarande öppet), med anslag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. I centrum för undersökningen står vad man skulle kunna kalla välfärdsstatskomplexet, och hittills arbetar vi därvidlag på fem delområden: sysselsättningen, utbildningssystemet, socialpolitiken i vid mening, förhållandena mellan arbetsmarknadens parter och relationen stat–medborgare, i marxistiska termer statens klasskaraktär.

Detta är en lätt reviderad version av en rapport som tidigare i avsevärt förkortad form publicerats på engelska i *Acta Sociologica*.

Vårt syfte är förklarande, snarare än beskrivande. Hur ska förändringar och icke-förändringar av det svenska samhället 1932–76 förklaras? Vilken betydelse har den parlamentariska situationen och regeringens politik haft? Hur ska denna situation och denna politik själva förklaras? I vårt arbete försöker vi följa vissa grundläggande metodregler, som vi funnit fruktbara. Den förklarande analysen bör utgå från motstridiga hypoteser härledda från systematiska samhällsteorier, marxistiska och icke-marxistiska. Studierna bör vara internationellt jämförande för att kunna få något grepp om de komplexa orsakskedjorna i ett helt samhälles utveckling. Undersökningarna bör vara både kvantitativa och kvalitativa, och på grund av den jämförande inriktningen bör problemen med källornas kvalitet och jämförbarhet ägnas särskild uppmärksamhet.

Sverige i världen före och efter socialdemokratien

Sverige i slutet av 1970-talet ser i många avseenden annorlunda ut än i början på 1930-talet. Men det gör andra länder också. För att få en första bild av de socialdemokratiska regeringarnas roll i Sverige kan man därför inte bara jämföra Sverige nu och då. Vi måste se på Sverige i förhållande till andra länder omkring 1930 (och tidigare) och kring mitten av 1970-talet. Är Sverige idag mer eller mindre olikt andra västerländska samhällen än för 45–50 år sedan? Eftersom inget annat land haft ett så långt socialdemokratiskt regeringsinnehav, skulle ett resultat att Sverige idag skiljer sig lika mycket, lika litet eller mindre från andra länder som före 1932 ge stark anledning till tvivel på det specifika regeringsinnehavets betydelse för samhällsutvecklingen.

Att besvara ovannämnda enkla fråga är en komplicerad och vanskelig uppgift. Vilka variabler och indikationer ska man välja ut? Hur ska ett jämförbart och tillförlitligt källmaterial säkras? Hur ska värdena på de olika indikatorerna vägas samman? Detta är en första rapport, och vi gör inte anspråk på att komma med något definitivt svar.

Vad vi här varit intresserade av är aspekter på klassrelationer, på materiella levnadsförhållanden och jämlikhet. Vi har tittat på några indikatorer på den breda befolkningens levnadsvillkor, på institutionaliseringen av relationerna och konflikterna mellan kapital och arbete, på statens organisation och på tre välfärdsstatliga åtgärdsområden: utbildningssystemet, socialpolitiken och skatterna och inkomstfördelningen. Valet av indikatorer har styrts både av vad vi ansett som mest relevant och vad som varit relativt lättillgängligt och samtidigt internationellt jämförbart. Begränsningar i tid och resurser för denna rap-

port har också haft sina effekter, liksom de delprojekt författarna är närmast intresserade av. Exempelvis berörs varken ägandeförhållanden, sysselsättning, arbetsrelationer eller förhållandena män–kvinnor här. Vi hoppas kunna göra det längre fram.

Två hypoteser

För att organisera vår undersökning och för att relatera den till tidigare och pågående forskning och debatt har vi formulerat två olika hypoteser, som vi underkastat en första preliminär prövning.

1. *Den parlamentariska hypotesen.* Samhällsutvecklingen bestäms av parlamentets sammansättning och konflikter, framför allt av den parlamentariska regeringens karaktär (antaget en parlamentarisk demokrati). Den internationellt unikt långa perioden av en regering av, eller ledd och dominerad av, ett enda parti med ett uttryckligt, vittomspännande politiskt reformprogram gör Sverige till det starkast möjliga fallet för att pröva giltigheten av denna hypotes. Enligt denna bör vi vänta oss att Sverige i ökande grad har skilt sig från andra västerländska stater mellan 1932 och 1976, i riktning mot ökad offentlig välfärd och jämlikhet.

2. *Klasshypotesen.* Samhällsutvecklingen bestäms av kraftkonstellationen och kampen mellan klasser, som har sin bas i produktionsförhållandena och produktivkrafterna. Masskrafterna påverkar och återspeglas i bl a parlamentet, men en avgörande förändring i klassrelationerna uttrycks i en brytning i statens organisation, *inte i och för sig* i ett regeringsbyte inom ett oförändrat politiskt system. Den socialdemokratiska regimen innebar inte någon sådan brytning i staten. Följaktligen, enligt den andra hypotesen reflekterade och reproducerade den socialdemokratiska eran i grunden samma klassförhållanden som tidigare parlamentariskt demokratiska regeringar. Vi bör därför vänta oss att finna att Sverige vid mitten av 1970-talet befinner sig på ungefär samma avstånd till andra västerländska länder som på 1920-talet.

En metodisk orientering

Genom att resa och placera i centrum för vår analys frågan om Sverige före och efter socialdemokratin vill vi bidra till att åstadkomma en metodisk omorientering i rådande framställningar av samhälleliga jämförelser. Den fråga vi ställt är grundläggande för varje slag av historisk orsaksanalys. En tidsföljd måste etableras före någon meningsfull diskussion om orsak och verkan kan börja. Men både i akademisk forskning och i ideologisk debatt tenderar en ren korrelationslogik att ersätta en förklarande logik.

Särskilt i USA pågår en omfattande korrelationsverksamhet, där man letar efter tidlösa samband mellan olika ting. Ofta är denna datoriserade och välfinansierade företagsamhet mer inriktad på att inkludera så många länder och variabler som möjligt än på att försäkra sig om tillförlitligt och jämförbart källmaterial. (I fråga om jämlikhet och välfärdsåtgärder se t ex Cutright 1965, 1967a,b; Galenson 1968; Hewitt 1977; Jackman 1974; Wilensky 1975.) Men samvariation kan inte ersätta sökandet efter orsaksmekanismer och kausala kedjor.¹

En liknande korrelations- eller samtidighetslogik ligger under mycket av den ideologiska diskussionen om den svenska välfärdsstaten, både här och utomlands. Av samtidigheten mellan framväxten av t ex, den moderna socialpolitiken, en högre sysselsättningsgrad osv och å andra sidan socialdemokratins regerande dras ofta hastigt den slutsatsen att det senare är (den enda större) orsaken till det förra.

Det vi här kallar ”den parlamentariska hypotesen” är en omformulering på en mer generell nivå av vad som kallas ”den socialdemokratiska hypotesen” i ett av de mest sofistikerade exemplen på den ovannämnda korrelationsverksamheten (Hewitt 1977). När han presenterar sin hypotes hänför Hewitt uttryckligen till ”socialistiska” (läs: socialdemokratiska) regeringar, men när han definierar sin förklaringsvariabel släpper han regeringskriteriet till förmån för andelen parlamentsledamöter under efterkrigstiden.

Vår klasshypotes är härledd från Marx’ teori, den historiska materialismen – som Hewitt nämner, för att avfärda den på grundval av sina resultat, utan att han bryr sig om att definiera den som alternativ.

Hewitt fann stöd för sin socialdemokratiska hypotes i statistiskt signifikanta samband mellan å ena sidan socialdemokratisk parlamentarisk styrka och å andra sidan statlig omfördelning (definierad som kvoten av inkomstskatter och summan av alla skatter, multiplicerad med socialpolitiska utgifter i procent av BNP), inkomstandelar för de rikaste 5 och 10 procenten, spridning av arbetskraftens inkomster. Sambanden höll också om man tog hänsyn till ekonomisk tillväxttakt och utvecklingsnivå. Hewitts val av länder och definition av variabler är delvis ganska egendomliga, vilket gör hans resultat diskutabla redan som de står.² Mera allvarligt är dock att han inte gör något försök att reda ut orsaksmekanismerna. Han skiljer inte på socialdemokratien i regeringsställning och opposition, och, framför allt, han bortser från möjligheten att både hans ”oberoende” och ”beroende” variabler (socialdemokratins parlamentariska styrka respektive mått på ekonomisk omfördelning och jämlikhet) skulle kunna förklaras av en tredje variabel, t ex den förkrigstida klasstrukturen. Hewitts och korrelationstänkandets problem kan åskådliggöras med följande figur.

Resultat: samband (korrelation)

Samtidighet Socialdemokratisk parlamentarisk styrka
Relativt större jämlikhet

Tolkning: förklaring

Orsaksförhållande Socialdemokratisk styrka
Större jämlikhet

Föribesedda möjligheter

Tidigare klasstruktur Socialdemokratisk styrka
(Större jämlikhet då) Större jämlikhet nu

Befolkningens levnadsvillkor

Idag är Sverige Europas rikaste och ett av världens rikaste länder, men för ett århundrade sedan var det en relativt fattig och föråldrad utkant i Västeuropa. De grova måtten i tabell 1 åskådliggör detta.

Tabell 1. Urbanisering och ekonomisk utveckling i några länder omkring 1850

	Procent av befolkningen i industri och servicenäringar	Procent av befolkningen i städer
England och Wales (1851)	84	50
Preussen (1858)	60	28
Belgien (1856)	50	26
Frankrike (1856)	38	27
Sverige (1855)	35	10
Italien (1861)	30	

Källa: Cipolla 1970, s. 70.

Mer detaljerade studier har också visat, att av de tre skandinaviska länderna var Sverige vid slutet av 1800-talet det politiskt och kulturellt minst utvecklade (Kuhnle 1976) och mindre ekonomiskt utvecklat än Danmark (Jörberg & Krantz 1976).

Men. De villkor under vilka massan av den svenska befolkningen levde tyder på att Sverige inte var ett underutvecklat utan snarare ett utvecklat land. Det verkar som om de lägre klassernas levnadsförhållanden i Sverige på 1800-talet, eländiga och trista som de var, var bättre än i de flesta av de mer avancerade länderna. En indikator härpå är spädbarnsdödligheten. Den ger ett koncentrerat uttryck för närings-, bostads- och hälsotillstånd, och har dess-

utom den fördelen att vara ett av de mycket få tillgängliga, relativt tillförlitliga och internationellt jämförbara kvantitativa måtten. Dess siffror finns också i långa statistiska serier (se tabell 2).

Under det första årtionde för vilket jämförbara europeiska data är tillgängliga, 1840-talet, är Sverige i nivå med de mest utvecklade nationerna. När industrialiseringen börjar på allvar lever svenska spädbarn i en avsevärt mindre grym och farlig värld än sina bröder och systrar i den mer avancerade kapitalismens länder. I alla utvecklade länder har kurvan fallit kraftigt de senaste decennierna, och någon svensk divergens under socialdemokratins regeringsperiod kan inte skönjas.

De lägre klasserna i Sverige liksom i de övriga nordiska länderna hade vid mitten av 1800-talet ytterligare en tillgång, som var betydligt mera sällsynt i andra länder: de var läskunniga. Långt innan ett formellt system för undervisning av befolkningen inrättades (1842) hade det lutherska prästerskapet spritt förmågan att läsa till en överväldigande majoritet av befolkningen. (Före införandet av undervisningsplikt och ett formellt skolsystem var emellertid förmågan att skriva betydligt mera begränsad). (Johansson 1977)

Tabell 3. Procent vuxna icke läskunniga i Europa omkring 1850

Sverige och andra nordiska länder	< 10
Tyskland, Skottland, Nederländerna, Schweiz	< 20
England, Wales	25–35
Frankrike, Belgien	40–45
Österrike, Ungern	60–70
Spanien, Italien	70–80

Källa: Johansson 1977, s. 79.

Vid mitten av det förra århundradet, dvs före industrikapitalismens och arbetarrörelsens framväxt, var därför den nedre gränsen för de lägre klassernas fattigdom avsevärt högre än i andra länder i Västeuropa, en gräns som vi således får hålla i minnet som basen för senare utveckling.

Tabell 2. Döda spädbarn under 1 år per 1 000 levande födda.

Årsgenomsnitt	1840-talet	1880-talet	1920-talet	1970-74
Australien			57	17 ^a
Belgien	155	161	105	18
Danmark	144	137	83	13 ^a
Finland			94	10
Frankrike	160	167	101	17 ^a
Schweiz			63	14
Italien		198	124	27
Nederländerna	182	183	66	12
Norge	119	98	52	12
Nya Zeeland			41	16
Storbritannien ^b	153	142	72	17
Sverige	154	112	60	10
Tyskland	298 ^c	228	112	23 ^d
USA			73	18
Österrike ^e	246	249	156	25

Noter: a. 1970-73 b. England och Wales. Från statistikens början, 1855, till 1912 är de skotska siffrorna något lägre, därefter något högre. c. Enbart Bayern, som hade högre tal än det förenade Riket enligt senare siffror. d. Västtyskland. De östtyska talen låg högre på 1950-talet och under första hälften av 1960-talet. Sedan ombyttes förhållandet, och spädbarnens liv blev mindre farligt i DDR än i Förbundsrepubliken. DDR-genomsnittet för 1970-74 är 17. e. Ungefärligen den nuvarande republikens gränser före 1918.

Källor: *European Historical Statistics* 1975, *Demographic Yearbook* 1974, 1975, *Annuaire Statistique Belgique* 1929-30 (de australiensiska och nyzeeländska siffrorna för 1920-talet), *The Statistical History of the United States* 1965).

Kapital-arbete-relationer

De berömda svenska institutionaliserade arbetsmarknadsrelationerna, uttryckta i Saltsjöbadsavtalet 1938, är inte möjliga att förstå om man inte undersöker de förhållanden som rådde före det socialdemokratiska övertagandet av regeringsmakten. Ett mönster av kollektivavtal och överenskommelser av principiell betydelse etablerades nämligen i Sverige redan strax efter sekelskiftet.

För att fånga arbetsmarknadsrelationernas utveckling är det nödvändigt att ta två aspekter i beaktande. För det första, den legala rätten att bilda fackföreningar och strejka och för det andra, och viktigare, arbetsgivarnas inställning

i praktiken till arbetarnas organiseringssträvanden. Som vi skall se var Sverige i båda dessa avseenden tämligen unikt eller tillhörde en mindre grupp länder med förhållandevis omfattande rättigheter för arbetarrörelsen. Låt oss först se på den legala situationen.

Sverige hade efter 1864, efter skråsystemets avskaffande och näringsfrihetens slutliga införande, inga legala hinder för facklig aktivitet, med undantag av några feudala kvarlevor.³ Med tanke på att industrialiseringen då knappast hade inletts, var Sverige nästan unikt i detta avseende (Westerstahl 1945, s. 12–13). De flesta andra länder hade legala inskränkningar i rätten att bilda fackföreningar på motsvarande stadium av industriell utveckling. I flera länder infördes det rentav nya inskränkningar i organisationsrätten i samband med näringsfrihetens införande.

Den danska sektionen av Internationalen, som var viktig för fackföreningarna, förbjöds efter 1872. I Storbritannien legaliserades fackföreningarna 1824, vilket inte är speciellt tidigt med tanke på landets tidiga industrialisering. Omkring sekelskiftet var fackföreningarna utsatta för en serie domstolsförelägganden (*court injunctions*), som kulminerade med Taff Vale-fallet 1901 (Rimlinger 1977, s. 216).⁴ De legala hindren för facklig aktivitet avlägsnades inte förrän 1906. I USA förekom det ca 10 000 domstolsförelägganden fram till 1932, då Norris-La Guardia-lagen gjorde slut på dem (ibid, s. 217). Domstolsföreläggandena förbjöd strejker eftersom de påstods skada ”abstrakt” (*intangible*) egendom och de motiverades också med antitrustlagarnas bestämmelser om inskränkningar i mellanstatlig handel. Belgien, den först industrialiserade kontinentala nationen, erkände inte strejkrätten förrän 1886 (Kendall 1975, s. 14). Den nederländska lagstiftningen förbjöd såväl strejker som facklig organisering fram till 1872. I Frankrike erkändes organisationsrätten 1868, men allvarliga bakslag inträffade snart. Situationen förbättrades med en ny lag 1884 (Braun 1950, s. 27, 40; Kendall 1975, s. 13–14). I Tyskland inleddes en tolerant period under 1860-talet, men den avbröts av socialistlagen 1878–1890.⁵ Någon verklig förändring i den statliga politiken inträffar emellertid inte före första världskriget (ibid, s. 25–27).

I kontrast till alla andra länder hade Sverige ingen lagstiftning som förbjöd facklig organisering och strejker efter det att borgerliga ekonomiska och sociala relationer etablerats.

Med hänsyn till den andra aspekten, arbetsgivarnas tidiga accepterande av fackföreningar och kollektivavtal, är Danmark, Norge och Storbritannien de enda europeiska länder som kan jämföras med Sverige. Det svenska verkstadsavtalet 1905 och decemberkompromissen 1906 betydde bl a att arbetsgivarna erkände arbetarnas organisationsrätt. Samtidigt accepterade storindustrin

kollektivavtalsprincipen. Detta manifesterades i en våg av kollektivavtal 1906–1907. År 1908 omfattade de ca 45 procent av fabriksindustrins arbetare (*Arbetsstatistik A:5 I* 1910, s. 36–37). Den danska septemberkompromissen, som 1899 slöts mellan arbetsgivarföreningen och den fackliga landsorganisationen, var det första huvudavtalet i världen. Förutom erkännande av arbetarnas organisationsrätt innehöll det restriktioner i användandet av strejker och lockouter (Schiller 1967, s. 14).⁶ I Norge fanns det inte ett enda kollektivavtal i industrin före 1902, då en central överenskommelse om frivillig skiljedom träffades. Från 1905 var kollektivavtal allmänt förekommande i industrin, och 1907 ingicks ett riksavtal för verkstadsindustrin. Detta innehöll detaljerade bestämmelser om medling och skiljedom (*Fackföreningsrörelsen II* 1912, s. 33–37). I Storbritannien träffades en del nationella avtal rörande proceduren vid konflikter under 1890-talet, t ex för verkstadsindustrin 1898 (Pelling 1963, s. 121). Omkring 1910 hade nationella kollektivavtal ingåtts i en serie industrier (Clegg et al 1964, s. 471). För att summera: i de skandinaviska länderna och Storbritannien etablerades det ett kollektivavtalssystem före 1910.

De skandinaviska nationella överenskommelserna av principiell betydelse ingicks av centrala arbetsgivarsammanslutningar och fackliga landsorganisationer. Arbetsgivarföreningarna var tillsammans med sina tyska motsvarigheter bland de mest centraliserade i världen. Centraliserade arbetsgivarföreningar betyder emellertid inte i sig etablerandet av ett kollektivavtalssystem, vilket det tyska fallet visar. Endast omkring 10 procent av de tyska arbetarna berördes av kollektiva överenskommelser i slutet av 1909 (*Arbetsstatistik A:5 III*, s. 10). Knappast några av dessa befann sig i storindustrin. Storindustrins arbetsgivare motsatte sig starkt kollektivavtal och fackföreningar (Saul 1974). Detta kontrasterar bjärt mot den svenska situationen, ty i Sverige var kollektivavtalets utbredning som störst just inom storindustrin (*Arbetsstatistik A:5 III* 1911, s. 38). Inom verkstadsindustrin täckte de så mycket som 68 procent av arbetarna (ibid, s. 297). I resten av Kontinentaleuropa var kollektivavtalssystemet länge outvecklat. I USA erkände de stora bolagen inte fackföreningar förrän under 1930-talet.

Arbetsgivarnas erkännande av fackföreningar som förhandlingspartner bestäms naturligtvis i hög grad av fackföreningarnas styrka. Det tidiga erkännandet i de skandinaviska länderna och Storbritannien kan delvis tillskrivas det faktum att andelen fackligt organiserade var betydande i dessa länder. I Danmark var hälften av arbetarna organiserade redan 1905. Sverige och Storbritannien kom på andra plats med omkring en fjärdedel organiserade och Tyskland med omkring en femtedel. Norge släpade klart efter 1905, men hade 1908 uppnått en anslutningsgrad på ca 30 procent.⁷ Vad gäller Frankrike,

Belgien, Italien, Nederländerna och USA var andelen fackligt organiserade begränsad till mellan en sjundedel och en tiondedel.⁸

Som vi har sett bildar de skandinaviska länderna tillsammans med Storbritannien tidigt ett block med reglerade arbetsmarknadsrelationer beträffande organisationsrätten, förekomsten av kollektivavtal etc. De bildar också ett block med hänsyn till den höga andelen fackligt organiserade, denna gång tillsammans med Tyskland. Detta mönster utvecklades naturligtvis inte utan strid och fackföreningarna var också tvungna att betala ett pris i och med att de erkände §23 eller motsvarande bestämmelser. Den danska septemberkompromissen föregicks sålunda av väldiga lockouter. Överenskommelsen i den brittiska verkstadsindustrin 1898 följde också på en storlockout. I Sverige föregicks överenskommelserna 1905 och 1906 av storlockouter 1903 och 1905 respektive lockouthot 1906. Under den stora strejken och lockouten 1909 var ett huvudavtal ett fredsvillkor från arbetsgivarnas sida (Schiller 1967, s. 70–72). Det var dock inte möjligt att åstadkomma något huvudavtal under sådana omständigheter.

Att kollektivavtalssystemet inte etablerades utan strid bekräftas också av strejkstatistiken (se tabell 4). Under 1900-talets första tre decennier karaktäriserades nordeuropeiska och brittiska strejker av sin långa varaktighet. De var mer av uthållighetskaraktär än vad fallet var i det övriga Europa. Detta tyder på att det rörde sig om reguljära styrkeprov mellan välorganiserade arbetare och arbetsgivare i de skandinaviska länderna och Storbritannien. Svenska strejker fortsatte att vara mycket långa ända till 1950-talet (Shorter & Tilly 1974, s. 312–333). Före 1920 hade Sverige i likhet med många andra länder en hög strejkkvoten, vilket markant avviker från senare perioder. Omsvängningen i Sverige till en lägre strejkkvoten inleds under 1920-talet. Det relativa antalet strejkande per år är troligen det bästa enkla måttet på industriella konflikters utbredning.

Österrike och Tyskland har en större nedgång än Sverige i det relativa antalet strejkande. Den svenska utvecklingen är otvivelaktligen förbunden med de centraliserade kapital–arbete–relationerna. Varje småkonflikt riskerar att trapas upp till en jättekonflikt, vars konsekvenser är omöjliga att förutse och som därför ingen av parterna anser sig ha intresse av. I detta avseende skiljer sig Sverige från de flesta andra länder, där förhandlingsystemet är mer decentraliserat. Förklaringen till den svenska fackföreningsrörelsens centralisering är att finna både i det faktum att arbetsgivarföreningen redan från början var starkt centraliserad, vilket fordrade en centralisering av fackföreningarna, samt i det faktum att fackföreningarna i betydande utsträckning var uppbyggda efter industriprincipen. Detta kan spåras tillbaka till den snabba industrialiseringen i Sverige och de svaga hantverkstraditionerna.

Tabell 4. Antalet strejkande per 1 000 löntagare,
i medeltal för 1920–29 och 1966–75

	1920–29 ^a	1966–75 ^b	Förändring
Belgien	47	20 ^c	- 27
Danmark	22	37	+ 15
Frankrike	31	146 ^d	+ 115
Italien		408	
Nederländerna	16	5	- 11
Storbritannien	57	63	+ 6
Sverige	52	6	- 46
Tyskland	64	7 ^e	
Österrike	67	10	- 57

Noter: a. antalet arbetare och tjänstemän (*employees*) ca 1930 b. lönearbetare (*salaried/wage*) ca 1970 c. 1966–74 d. 1968 är ej inkluderat e. Västtyskland

Källor: beräkningar från *European Historical Statistics* 1975, *Yearbook of Labour Statistics* 1937 tabell II, 1976 tabell A2 och tabell 27).

Statsapparatusens karaktär

Ett avgörande uttryck för klassförhållandena i ett samhälle är deras kristallisering i statens organisation och i de olika statsapparaternas sätt att fungera. Statsapparaten (systemet av statsapparater) kan ses som en sammanfattning av de rådande samhällsförhållandena i ett land. Marxister uppfattar den därför som en viktig bestämmande faktor för vad som i praktiken händer med politikers program, löften och åtgärder.⁹

Den borgerliga revolutionen – skapandet av en stat och en rättsstruktur avpassad för kapitalackumulation och nationell politik, brytningen med den dynastiska ståndsstaten – inträffade senare i Sverige än i de flesta länder i Västeuropa, under 1840–1860-talen. Den var fredlig till sin form och konservativ till sitt resultat, bibehållande en dualistiskt konstitutionell monarki och inrättande en beskuren rösträtt. Det parlamentariskt demokratiska genombrötet kom också sent, som en återverkning av första världskrigets revolutionära effekter i Ryssland och Tyskland, vilka uppmuntrade den svenska arbetarklassen och skrämde den motsträviga konservativa borgerligheten (Therborn 1977).

Den fördemokratiska staten

Men i fråga om statens karaktär finner vi ett mönster liknande det vi fann när det gällde befolkningens basala levnadsvillkor. Relativt sett var den fördemokratiska svenska staten mera ålderdomlig, präglad av för- och tidigkapitalistiska förhållanden, än anti-folklig. Denna karaktär beror förmodligen till stor del på den bräckliga basen för den kvardröjande aristokratin, som egentligen aldrig hämtade sig efter karolinerkrigens slag, och på den sena och sedan extremt snabba industrialiseringen, som gav borgerligheten föga tid att konsolidera sin position innan den kom att utmanas av arbetarrörelsen, främjad av samma industrialiseringsprocess.

Trots en mycket mer begränsad väljarkår var t ex de svenska riksdagsmännen yrkesmässigt mycket mer representativa för befolkningen som helhet än i andra icke-skandinaviska länder. På 1890-talet hade både Tyska Riket och den franska tredje republiken antagit principen om en *man*, en röst, medan bara ungefär en fjärdedel av svenska vuxna män hade rösträtt. Den sociala sammansättningen av de valda representanterna var dock som visas i tabell 5.

De tre länderna företräder tre olika politiska mönster, vilka framträder med sådan tydlighet att de måste anses säkerställda även med hänsyn till inexaktheten i jämförelsesiffrorna. Den slående bristen på överensstämmelse mellan väljarkårens och de valdas sociala sammansättning i Frankrike och Tyskland torde kunna ses som uttryck för en klientelistisk politik, för patron–klientelrelationer mellan politiker och väljare. Men patronerna är av två skilda slag, advokater (och i mindre mån andra s k fria yrkesutövare) i Frankrike, godsägare och företagare i Tyskland. Italien och USA har ungefär samma mönster som Frankrike. Åren 1892–97 var 39 procent av ledamöterna i den italienska deputeradekammaren advokater,¹⁰ i USA:s representanthus 1890 67 procent (Galloway 1961, s. 35). England däremot liknade Tyskland (Thomas 1939 kap. 1). I Sverige däremot, och de andra skandinaviska länderna, är väljarkåren mycket mer självständig, mindre beroende av ”skyddsherrar” och mäk-lare. Den talrika klassen av egendomsägande bönder representerar sig själva i riksdagen. Advokaterna är 2 stycken bland 230 riksdagsmän. Parlamentens sociala sammansättning torde kunna ses som återspeglings av olika typer av borgerliga revolutioner: radikal och liberalt elitistisk i Frankrike, USA och delvis (efter den liberala ”vänsterns” seger 1876) Italien; konservativ med starka feodala kvarlevor i Tyskland och England (på olika sätt); moderat och agrar i Sverige, Danmark och Norge.

Tabell 5. Parlamentets sociala sammansättning på 1890-talet i Frankrike, Tyskland och Sverige. Procent.

Yrke	Frankrike 1893 Deputeradekammaren	Tyskland 1898 Riksdagen	Sverige 1897 Andra kammaren
Godsägare, rentierer	5	24	9
Större och medelstora företagare exkl. jordbruk ^a	9	14	8
Bönder	8	8	43
Småföretagare ^b	4	8	6
Statstjänstemän inkl. lärare och präster	19	21	29
Fria yrken	49	14	3
Privata tjänstemän	2	0	2
Arbetare	3	0	0
Parti- och organisationsfunktionärer ^c	—	11	0,5
Ospecificerade	2	0	0

Noter: a. Inkluderar för Tyskland "Angehörige des gewerblichen Mittelstandes". b. I Frankrike enbart "commerçants". c. Denna kategori saknas hos Dogan och går inte att räkna fram för Frankrike.

Källor: Frankrike: Dogan 1967, s. 472; Tyskland: Molt 1963, s. 76ff; Sverige: Sköld-Halvarsson 1966, s. 391. Trots att vissa omräkningar gjorts för att öka jämförbarheten har det varit omöjligt att göra en identisk, genomgående klassificering. Siffrorna måste därför tolkas med försiktighet.

Men staten är naturligtvis mycket mer än den lagstiftande apparaten. En annan aspekt på statens karaktär är den repressiva apparatens storlek, organisation och användning. Mest omedelbart uttrycks förhållandet mellan statsapparat och befolkningens olika klasser i polisväsendet. Här finner vi återigen en mindre antifolklig karaktär hos den fördemokratiska svenska staten.

Tabell 6. Invånare per polis i några huvudstäder 1913

Rom	Lissabon	Berlin	Paris	London	Stockholm	Bern
202	207	324	336	352	416 ^a	600

Not: a. 1910. *Källor:* Stockholm: Järbe 1975, s. 122f; övriga städer: Bailey 1975, s. 352.

England undantaget var de flesta samhällen vid den här tiden övervägande lantliga, och landsbygdspolisens organisation är därför en högst relevant aspekt av den repressiva apparaten. Härvidlag tycks man kunna urskilja åtminstone fyra olika viktiga system bland de västerländska staterna från andra hälften av 1800-talet.

A. Ett system som inkluderar en centraliserad, kasernerad, halvmilitär styrka: Frankrike och Tyskland (gendarmeriet), Italien (karabinjärer), Spanien (civilgarde).

B. Ett rättsligt och polisiärt system som sköts och/eller kontrolleras av den lokala adeln och godsägarna: England (fredsdomarna), Preussen (*Guts-herrschaft*, dvs godsägarnas lokala doms-, administrations- och polisrätt). (Preussen hade både system A och B).

C. En kombination av högre poliser utnämnda av regionala statliga befallningshavare och lokala poliser utsedda av bönderna i kommunerna: Sverige (länsmän och fjärdingsmän).

D. Ett helt lokalt system, där poliser utnämns av (den egendomsägande) befolkningen på orten: USA (*county sheriffs, rural constables*).¹¹

Landsbygdspolisens organisation kan ses som uttryck för det förindustriella (och tidiga industrisamhällets) klassrelationer och klasskampssituation: den våldsamma klasskampen i Spanien, Italien och Frankrike; det lokala godsägarväldets stabilitet i England och Preussen; de egendomsägandes självständighet och jämlikhet i USA; kombinationen av central överhet (med rötter i den feodala dynastiska staten) och bondesjälvständighet i Sverige.

Men arbetarklassen stod utanför alla systemen, och en bred icke-proletär förankring av den repressiva apparaten innebar inte något som helst skydd mot dess våldsamma användning mot arbetare. Den amerikanska polisen och delstatsmilisen (nationalgardet) har, liksom den federala armén, upprepade gånger använts för våldsamma ingripanden mot strejker och andra arbetarprotester (Taft & Ross 1969). Den amerikanska repressionen har inte varit mindre våldsam än den halvmilitära polisens och arméns i Frankrike och Italien (Tilly 1969), kanske snarare mer.

Den svenska staten har däremot tillgripit jämförelsevis mycket mindre våld mot fackföreningar och strejker. Skotten i Ådalen (1931) och Sandarne (1932) är unika händelser i de svenska klasstridernas moderna historia.

Den socialdemokratiska staten

En omvandling av statsapparatusens karaktär har inte varit någon uttrycklig socialdemokratisk politik, och det tillgängliga materialet stöder inte hypotesen om ett svenskt fjärmande från andra västerländska samhällen under SAP-tiden. Svensk parlamentarisk politik har behållit sin mindre klientelistiska karaktär. Advokaterna har förblivit få, och företagarna har blivit färre. Men böndernas egenrepresentation har inte i någon betydande utsträckning följts av någon direkt egenrepresentation för arbetarklassen. Arbetarna har kommit att företrädas av folk som var organisationsfunktionärer, ofta under en lång tid, innan de kom in i riksdagen. Arbetare är lika sällsynta i den svenska riksdagen som i andra västerländska parlament. I detta avseende kan man snarare tala om konvergens än om divergens under socialdemokratien.

*Tabell 7. Arbetare valda till den lagstiftande församlingen på 1960-talet.
Procent av parlamentsledamöterna*

Belgien 1961	9	Kanada 1963	0	Sverige 1961	3
Finland	8	Norge 1969	9	USA 1968	1
Frankrike 1968	3	Schweiz 1971	0,5	Västtyskland 1961	6
Italien 1968	10	Storbritannien 1970	8		

Källor: Sverige: Sköld-Halvarsson 1966) ss. 441, 445;
Schweiz: Ziegler 1976, s. 130f; övriga länder: Blondel 1973, s. 160.

Varning: Skillnaderna är små i absoluta tal, och Blondels siffror är eventuellt inte strikt jämförbara. En exceptionellt hög siffra som Blondel ger för Österrike har tagits bort, eftersom en närmare undersökning visade att den inräknade funktionärer i arbetarrörelsen. Vad som kan anses tillförlitligt är dels de genomgående mycket låga siffrorna, dels att Sverige i varje fall inte har någon större direkt arbetarrepresentation än flertalet andra kapitalistiska länder.

Det måste anses som anmärkningsvärt att fyra årtionden av socialdemokratisk regering inte har lett till något särskilt mönster för de högre tjänstemännens sociala rekrytering. Den är tvärtom också slående lik andra västerländska stater, framför allt de anglosaxiska.

Tabell 8. Faderns yrke: högre statstjänstemän omkring 1970

	Större företagare, högre tjänstemän, fria yrkesutövare ^a	Andra icke-kroppsarbetande	Kroppsarbetare
Italien	42	49	9
Storbritannien	35	47	18
Sverige	42	43	15
USA	47	35	18
Västtyskland	42	50	8

Not: a. Den engelska termen är "higher managerial and professional".

Källa: Putnam 1975, s. 96–97. Putnam rapporterar resultat från en internationell intervjuundersökning, upplagd för att nå jämförbarhet både i tjänstemännens ställning och bl a deras faders yrken.

Sedan depressionsåren har polis och militär inte tillgripit våld mot arbetare i Sverige. Öppet våld var sällsynta undantag även före 1930-talskrisen, och den senare utvecklingen bör alltså ses i samband med att arbetsgivarna slutat med att försöka bryta strejker med strejkbrytare. (Det är framför allt då statens våldsapparat brukar rycka ut, på arbetsgivarnas och strejkbrytarnas sida.) Den lagstiftning som kriminaliserar strejker under avtalsperiod och utan föregående varsel har bibehållits, och skärpts på 1970-talet. I sin presentation av en lag om anställningstrygghet 1973 erkände den dåvarande inrikesministern Holmkvist uttryckligen arbetsgivarnas rätt att omedelbart avskeda aktiva deltagare i så kända strejker.¹² Den rätten har arbetsgivarna också flera gånger använt sig av, senast vid Bil och Traktor i Boden. I alla andra kapitalistiska länder har arbetsgivarna naturligtvis också en laglig och ofta använd rätt att avskeda strejkande. Det notervärda är att SAP-regeringen fann anledning att uttryckligen understrika denna rätt och på så sätt beröva den naturliga fackliga kampen mot strejkrepressalier all legitimitet.

Mot bakgrunden av Ådalen och Sandarne inrättade den sista borgerliga, frisinnade, regeringen före den socialdemokratiska epoken en särskild statspolis. Den nya regeringen bibehöll den, och 1965 förstatligades hela polisväsendet, om än med lokala polisenämnder utan nämnvärd betydelse. Här har Sverige fjärrat sig från England och USA i fransk riktning. Det senaste årtiondet har skickliga journalister tvingat regeringen att medge förekomsten av en hemlig säkerhetspolis, agenter i vänsterorganisationer, telefonavlyssning och politisk registrering. Hur denna apparat fungerar idag är omstritt och knappast känt utanför de beslutande kretsarna. Den är dock knappast på en bra bit när så omfattande som i t ex USA och Västtyskland.

Den gamla frånvaron av en halvmilitär polisstyrka har bevarats, och några speciella kravall- och antiterroriststyrkor har veterligen inte heller satts upp, till skillnad från i flertalet andra länder i väst. I fråga om polisens storlek behåller Sverige avståndet till England och de stora staterna på kontinenten, men är mer polisövervakat än en del av de mindre staterna.

Tabell 9. Invånare per polis 1973

Danmark	Frankrike	Italien	Nederländerna	Norge	Sverige	Storbritannien	Västtyskland
687	310	246	557	840	543	489 ^a	343a

Not: a. 1972. Källa: Canosa 1976, s. 399.

Utbildningssystem och utbildningspolitik

Vid mitten av 1800-talet hade Sverige ett utbildningssystem som var anmärkningsvärt egalitärt i relativa termer. Å ena sidan fanns det i det närmaste universell läskunnighet, å den andra var det på tillfredsställandet av de övre klassernas behov inriktade högre utbildningssystemet ganska begränsat och obetydligt. Det fanns få prestigebemängda och elitistiska privatskolor på sekundär nivå, som de engelska *public schools*. Det fanns inget Oxbridge och inga *grandes écoles* för en speciell högre elitutbildning.

Den svenska skollagen av 1842 lade, trots att den medgav undantag, grunden för fri och obligatorisk utbildning. Den kom efter liknande, eller snarare mera vittsyftande, skollagar i flera tyska stater och i Danmark (1814), men före de närmast motsvarande lagstiftningarna i Belgien (1848), England (1870) och Frankrike (1882) (Sjöstedt & Sjöstrand 1969).

”Egalitär” i 1800-talets relativa bemärkelse innebar naturligtvis ett högradigt inegalitärt system med nutida mått. Redan på den primära utbildningsnivån existerade det i själva verket olika skolor för olika sociala klasser, inriktade på förberedelser för helt skilda uppgifter i samhället.

En av de första uppgifterna för utbildningsreformer efter etablerandet av den allmänna primärutbildningen var därför skapandet av ett enhetligt primärskolesystem. De första initiativen i den riktningen togs av liberalerna under 1880-talet, och i den kampen kunde de snart skapa en allians med arbetarrörelsen som var stadd i dynamisk utveckling. Detta är betydelsefullt därför att det redan här skapades en koalition som senare (och speciellt efter 1945) blev den dominerande kraften i svensk utbildningspolitik.

Partiella reformer mot ett förenhetligande av utbildningssystemet genomfördes under 1890-talet och under 1900-talets första decennium. År 1928

genomdrevs en lagstiftning om en sammanhållen grundläggande utbildningsnivå, i vilken sekundärutbildning skulle bygga på åtminstone fyra års gemensam och sammanhållen primärutbildning. Detta var decennier före liknande reformer i England och Frankrike, men avsevärt senare än motsvarande lagstiftning i Danmark (1903), Tyskland (1919) och Norge (1920) (Brubacher 1966; Sjöstedt & Sjöstrand 1969; Richardson 1978).

Låt oss nu se vad som hände under socialdemokratins regeringsepok. I ett brett perspektiv huvudsakligen två saker.

Tendensen mot ett fullständigt sammanhållet utbildningssystem har fortsatt och utvecklat ett nästan totalt integrerat primär- och sekundärskolesystem. Differentieringen har uppskjutits till efter nio års skolgång, men olika mekanismer som byggts in i de olika linjerna i gymnasieskolan, och ett utvidgat och flexibelt system för omskolning av företrädesvis den manuella arbetskraften (AMS-utbildningarna), gör det relativt enkelt för individer att byta såväl inriktning på sin sekundärutbildning som yrke.

Den högre utbildningen, som länge släpade efter, utvecklades mycket hastigt under 1960-talet. Den senaste fasen i denna utveckling mot ett fast sammanhållet utbildningssystem, innefattande även den högsta utbildningsnivån, har nyligen satts i verket (från 1 januari 1977). Detta system, som organisatoriskt förenar all högre teoretisk och yrkesinriktad utbildning i en modulstruktur inpassad i fem breda arbetsmarknadssektorer, har vissa likheter med det gamla amerikanska *college*-systemet, dock med två viktiga skillnader: Det svenska universitetssystemet har aldrig haft de rangskillnader mellan olika universitet och andra akademiska institutioner som kännetecknat det amerikanska. Inte heller har inträdesexamina förekommit som urvalsinstrument till högre studier.

Giltiga och tillförlitliga komparativa mått på karaktäristika hos utbildningssystem är svåra att finna. Klassificeringar av ett antal länder utifrån några allmänt studerade variabler, som konventionellt betraktas som betydelsefulla, avslöjar emellertid att det svenska utbildningssystemet är betydligt mindre elitistiskt och tävlingsinriktat i sin struktur än de flesta i västvärlden (se tabell 10).

Sverige har få privatskolor i jämförelse med den relativt stora del av utbildningssystemet i England, USA, Nederländerna och Belgien som organiseras privat, och även i jämförelse med t ex Tyskland och Frankrike. Sverige har en ganska jämn distribution av resurser till olika enheter i det obligatoriska skolsystemet både i kvantitativa och kvalitativa termer, medan resursallokering i England, Västtyskland och USA är påtagligt elitistisk. I detta hänseende intar

Frankrike och Nederländerna en mellanposition. Differentieringen av elever till olika utbildningslinjer sker sent i Sverige, efter nio skolår eller vid sexton års ålder, i jämförelse med Västtyskland där motsvarande differentiering äger rum vid tio, i England, Frankrike och Nederländerna vid elva och i USA vid tolv års ålder. Sverige är också unikt såtillvida att det inte förekommer några inträdesprövningar för tillträde till högre utbildning (se tabell 11).

Åtskilliga aspekter av den svenska utbildningsstrukturen har mycket gamla rötter: den allmänna spridningen av en grundläggande utbildning (förmågan att läsa och skriva, elementära räknefärdigheter etc), den relativt ringa betydelsen av elitära privatskolor på sekundär nivå, den relativa frånvaron av speciella institutioner och utbildningslinjer på tertiär nivå för direkt förberedelse för toppositioner, och frånvaron av inträdesexamina till den högre utbildningen. Andra är resultatet av senare utvecklingstendenser: den långa sammanhållna obligatoriska skolgången, utvecklingen av en homogen och "jämlighetsbefrämjande" sekundär utbildningsnivå, den institutionella integrationen av teoretisk och mera direkt yrkesinriktad högre utbildning. Huruvida detta sista, som länge prövats i USA, och huruvida de förra kan ses mera som en effekt av de parlamentariska förhållandena än som följd av en extraordinär ökning av det nationella välståndet lagd till en äldre tradition med tonvikt på sammanhållen utbildning och strukturell integration, återstår att undersöka.

Hur effektiv har denna utbildningsstruktur varit i praktiken? Ett sätt att se på problemet är att överväga de effekter den högre utbildningens expansion haft för distributionen av privilegier bland olika klasser. På grund av svårigheten att bygga på internationella jämförande data begränsar vi oss här till svensk utbildningsforskning. (Grova mått på den sociala rekryteringen till högre studier har t ex knappast någon innebörd, givet den institutionella hierarki som är synnerligen viktig i vissa länder, och mera generellt därför att olika typer av högre utbildning leder till helt skilda positioner på arbetsmarknaden.)

Nyligen utförd forskning pekar på att skillnaderna mellan olika sociala klasser i fråga om rekrytering och examinationsfrekvens fortfarande är slående på universitetsnivån. Mer än en tredjedel av de övre klassernas barn fortsätter sina studier till dess de avlägger akademisk examen, jämfört med bara 4 procent för arbetarklassens. Om man ser till de yrkesinriktade prestigeutbildningarna på högskolenivå som leder till högt betalda yrkespositioner (juridik, medicin, odontologi) är motsvarande siffror 8 respektive 0,4 procent (Svensson 1977).

*Tabell 10. Klassificering av utbildningssystem
utifrån några strukturella karaktäristika*

	<i>Centralisering och standardisering av selektionsprocessen^a</i>	<i>Förekomst och relativ betydelse av privat utbildning^b</i>	<i>Tidig formell differentiering och specialisering^c</i>	<i>Elitistisk resurs- allokering^d</i>
<i>Hög</i>	Belgien Finland Frankrike Nederländerna Sverige	Belgien Nederländerna England USA	Belgien England Frankrike Nederländerna Västtyskland	England Västtyskland Finland USA
<i>Medel</i>	Australien England Västtyskland	Västtyskland Frankrike	Australien	Frankrike Nederländerna
<i>Låg</i>	Kanada USA	Finland Sverige	Finland Sverige USA	Sverige Skottland Israel

Noter: a. Viktiga faktorer är här förekomsten av stark central administration för planering och kontroll av systemet och förekomst och användning av centralt utarbetade prov etc.

Se Hopper 1971. b. Skolor på uttalad social, etnisk eller konfessionell grund. Hög grad: 15 procent eller mer av det totala skolsystemet. Låg grad: mindre än 5 procent. Se Passow 1976. c. Hög grad: differentieringen äger rum före det sjätte skolåret. Låg grad: differentieringen äger rum efter det åttonde skolåret. Se Hopper 1971, Passow 1976. Fördelning av resurser till olika delar av det offentliga utbildningssystemet. d. Se Noonan 1976, s. 100 ff.

Effekterna av det relativt egalitära svenska utbildningssystemet på social rekrytering till högre utbildning tycks ha varit anmärkningsvärt begränsade. Söner och döttrar till andra klasser än arbetarklassen tycks i själva verket i betydligt högre utsträckning ha kunnat tillgodogöra sig resultaten av den snabba expansionen under 1960-talet inom den högre utbildningen.

Enligt de beräkningar som gjorts av Bengt Gesser, vilka senare kontrollerats och bekräftats, ökade antalet nyinskrivna studenter från arbetarklasshem med omkring 5 000 mellan 1953 och 1968, en förändring från 1 procent till 9 procent av åldersgruppen tjuugoåringar i arbetarklassen, medan nyinskrivna från familjer i andra sociala klasser ökade med omkring 18 000, eller från 9 procent till 33 procent av tjuugoåringar med denna sociala bakgrund (Gesser 1976:27). De grundläggande krafter som genererar och reproducerar ojämlikhet tycks således ha varit betydligt starkare än den politiska viljan till utbildningsreformer och jämlikhet.

Tabell II. Procent av den relevanta skolpopulationen som deltar i inträdesprövningar. Ett urval av länder

	Från primär till sekundär nivå	Från sekundär till tertiär nivå (högre utb.)
Australien	x	100
Belgien	x	95
England	60	60
Finland	75	100
Frankrike	20	85
Kanada	x	x
Nederländerna	45	90
Nya Zeeland	x	98
Sverige	xx	xx
USA	x	x
Västtyskland	15	100

x. Inträdesprövningar förekommer, men enhetliga och jämförbara data existerar inte.

xx. Inträdesprövningar förekommer inte.

Källa: Passow m fl 1976, s. 222–226.

Ekonomisk-social fördelning och utjämning

Socialpolitik

På den sociala lagstiftningens område visar Sverige från sekelskiftet en viss eftersläpning i förhållande till de flesta länder på den europeiska kontinenten. I termer av första socialförsäkringslagstiftning var läget före första världskriget sådant att Tyskland, Danmark, Norge, Österrike och Storbritannien låg väl framme. På några punkter gällde det också för Australien och Nya Zeeland, där olycksfallsförsäkring och ålderspension kom mycket tidigt. Under mellankrigsperioden utvecklade Holland och Frankrike socialförsäkringar genom införande av sjukförsäkring och familjeförsäkring (1930 respektive 1928). Fördröjningen av ett allmänt försäkringsprogram i Sverige hänger samman med det sätt på vilket sådana program initieras. Både Sverige och Danmark avvek från det tyska mönstret med obligatoriska statliga försäkringsprogram och införde istället statligt stöd till frivilliga försäkringskassor, som hade startats och byggts upp sedan mitten av 1800-talet. Det mycket sena införandet av arbetslöshetsförsäkring i Sverige – 1934 – skedde också enligt principen med fackförningsadministrerade och statsunderstödda arbetslöshetskassor. Programmet, som kallades Ghent-systemet, introducerades redan 1901 i Belgien. Den brittiska arbetslös-

hetsförsäkringen från 1911 som var både obligatorisk och täckte större delar av befolkningen påverkade inte den svenska lagstiftningen. Vid tidpunkten för den socialdemokratiska regeringsperiodens början, 1932, var Sverige fortfarande efter Tyskland, Danmark och Storbritannien, men före Norge, Finland och de icke-europeiska länderna. Se tabell 12.

Att gå in på de processer varigenom det svenska samhället förändrades under den socialdemokratiska perioden, och på vilka faktorer som bestämde dem, är en uppgift för kommande rapporter inom vårt projekt. Men ett par väsentliga aspekter på den socialpolitiska utvecklingen kan redan nu dras fram. Den ena är andra världskrigets vattendelande betydelse för omfattningen av den socialpolitiska satsningen. Den andra är den, delvis med kriget sammanhörande, sammansatta partipolitiska konstellationen där bakom.

Det länge mest omfattande statliga socialförsäkringssystemet i världen utformades i Storbritannien under krigsårens samlingsregering av en kommission under ledning av liberalen Beveridge. Efter kriget genomfördes det av Labour-regeringen, och samtidigt utvecklades liknande planer i flera andra länder. I Sverige företogs en viss socialpolitisk upprustning under 1930-talet, men i 1938 års statsverksproposition och remissdebatt signalerade regeringen en ”reformpaus”, av statsfinansiella skäl. Det var först krigsårens beredskapsmobilisering som visade på möjligheterna av en helt annan statlig ambitionsnivå. I sina *Minnen* uttalar Wigforss sin förvåning över den breda politiska enighet varmed det omfattande socialpolitiska programmet antogs efter kriget. Han berättar till och med att han och Per Albin ursprungligen varit beredda att lägga fram ett mera begränsat förslag i fråga om folkpensionerna. Den socialdemokratiska riksdagsgruppen gick dock på en mer ambitiös linje, som också fick högerens oreserverade stöd (Wigforss 1954, s. 304). Dock uppsköts 1946 års principbeslut i riksdagen om obligatorisk sjukförsäkring i två omgångar och trädde i kraft först 1955.

1937 års socialvårdskommitté, som arbetade hela 1940-talet och som utredde många av efterkrigstidens reformer, tillsattes på förslag av folkpartiet, även om den leddes av socialdemokraten Bernhard Eriksson (Erlander 1972, s. 273). En viktig beståndsdel i den nya synen på socialpolitiken var också att den senare kom att kopplas till ”befolkningsfrågan”, dvs nedgången i födelsetalen och faran för ”folk-död”. Två socialdemokrater gick här i bräsch (Myrdal & Myrdal 1934), men en enhällig riksdag begärde 1935 på dess grundval en statlig utredning, Befolkningskommissionen. Dess främsta inriktning skulle vara ”åtgärder, ägnade att befordra ökad äktenskapsbildning, framför allt i yngre åldrar, och en uppgång i nativiteten” (Thylin 1944, s. 374). En ny nedgång av nativiteten i början av kriget föranledde tillsättandet av ännu en befolkningskommission 1941.

Tabell 12. Tillkomst av sociallagstiftning i några länder

	Yrkesskadeförsäkr.	Sjukförsäkr.	Ålderspension	Arbetslöshetsförsäkr.
Australien	1907 ^a	1945 ^a	1900	1945 ^a
Danmark	1898	1892	1891 ^a	1907
Finland	1895	1892	1891 ^a	1907
Frankrike	1947	1898	1910 ^a	1905
Kanada	1914 ^a	1971	1927	1941
Nederländerna	1901	1930	1913	1949
Norge	1894	1909	1936	1906
Nya Zeeland	1882	1939 ^a	1898	1939 ^a
Storbritannien	1897	1911	1908 ^a	1911
Sverige	1901	1891 ^a	1913	1934
Tyskland	1884	1883	1889	1927
USA	–	1965 ^a	1939 ^a	1935 ^b
Österrike	1887	1888	1939 ^b	1920

Noter: a. Begränsade i omfattning och/eller nivå.

b. Begränsade till arbetare i vissa branscher.

Källor: Gilbert 1970, Höjer 1952, Kaim-Caudle 1973, Kewley 1965, Nelson (red) 1953, Rimlinger 1971.

Vid sidan av vissa höjningar i bidragsnivån, har sedan dess det enda viktiga nya varit införandet av allmän tilläggspension (ATP), en fråga som dock ansetts ha haft stor betydelse i den ideologiska debatten sedan mitten av 1950-talet (Molin 1965). Denna debatt är dock inte på något sätt specifik för den svenska socialdemokratin. Ett nytt pensionssystem infördes i Västtyskland samma år som i Sverige och i stor utsträckning enligt samma principer. Den konservativa brittiska regeringen införde ett liknande system 1959 (Rimlinger 1971, s. 153, 178). (Inget av dessa båda system innebar dock tillskapandet av kollektiva fonder, vilka utgör det svenska systemets finansieringsform.)

Många analyser av socialpolitikens tillväxt har angett faktorer som ekonomisk utvecklingsnivå eller tillväxttakt som viktiga variabler tillsammans med politiskt system, ideologiska faktorer och liknande. Det finns två olika sätt att se på detta problem: ett är att studera andelen av BNP som används till sociala ändamål och ett annat är att studera andelen av de totala statliga utgifterna som används till sociala ändamål. Vi ska titta på de båda i tur och ordning.

Tabell 13. Sociala utgifter som procent av BNP, vissa år och vissa länder

	1913	1932	1938	1949	1954	1960	1965	1970
Australien				7	8	8	8,5	9
Danmark				9	11	11	12	16,5
Finland				9	10	9	10,5	13
Frankrike				13,5	18,5	13	15,5	14,5
Kanada		8	7	7	9	9	9,5	13,5
Nederländerna		10,5	8,5	8,5	9,5	11	15,5	14,5
Norge				8,5	9	9,5	11	15
Nya Zeeland				15	12,5	13	11,5	11,5
Storbritannien	4	12,5	11	11	10,5	11	12	14
Sverige	3,5	9,5	9,5	11,5	11,5	11	13,5	19
Tyskland ^a	5	23,5	—	17	19	15,5	16,5	17
USA	2	6	6,5	5	5,5	7	7	9,5
Österrike				14	17	15,5	17,5	19

Noter: a. efter 1945 Västtyskland.

Källor: Före 1949 kalkylerade från Forsman 1977, s. 30 ff och Musgrave 1969, 1949 och därefter *The Cost of Social Security*, ILO, 1952, 1958, 1976.

Den bild som tabellen visar är komplicerad, med exempel på långsam och snabb, på stabil och ojämn, på perioder av tillväxt och av relativ tillbakagång. Sverige tillhör tillväxtländerna, men inte på något utmärkande sätt. Det har inte hänt något dramatiskt efter 1932, och 1965 är Sverige i en mellanposition bland de mest avancerade kapitalistiska länderna. Efter det har Sverige tagit ett stort kliv, framför allt beroende på utbyggnaden av sjukvården, och hamnat på andra plats. I början av 1970-talet har Sverige ett omvänt förhållande till Tyskland (vars siffror för 1932 dock är exceptionellt höga på grund av inflationen och den enorma sänkningen av BNP) och i förhållande till Storbritannien, ökat sitt försprång till USA, men behållit samma avstånd som tidigare till Nederländerna.

Den svenska staten har sedan gammalt anslagit en relativt stor andel av sin budget till sociala ändamål av olika slag. År 1890 gick omkring en tredjedel av de offentliga utgifterna till sociala ändamål, som kan jämföras med en femtedel och en fjärdedel för Storbritannien respektive USA, mindre än en tiondedel i Frankrike och en tredjedel i Tyskland 1913 (Forsman 1977, s. 36). Andelen var 1932 i Sverige cirka 45 procent, vilket 30 år senare, när Forsmans serier slutar, efter en tillväxtperiod efter kriget, hade ökat till 50 procent.

En annan, mer kvalitativ aspekt av socialpolitikens utveckling rör socialförsäkringarnas täckningsgrad i befolkningen eller nivån på de olika bidragen i olika länder. Genom att studera denna aspekt kan vi undvika risken att socialförsäkringsutgifter antingen går till begränsade delar av befolkningen eller har mycket låga nivåer. Ett sådant försök att sammanställa en indikator som tar hänsyn till täckningsgraden har utvecklats av Flora (1976, s. 25 ff).

Tabell 14. Flora-index för täckningsgraden hos socialförsäkringar 1900–1970^a

	1900	1920	1930	1940	1950	1960	1970	Förändring 1930–1970
Danmark	10	30	38	87	87	88	90	+ 102
Finland	0	4	5	40	49	63	107	+ 52
Frankrike	4	7	10	32	52	75	89	+ 79
Nederländerna	0	25	38	42	45	105	108	+ 70
Norge	2	27	15	90	95	130	125	+ 110
Storbritannien	0	60	75	87	102	100	98	+ 23
Sverige	0	60	60	65	77	117	122	+ 62
Tyskland ^b	40	45	60	60	70	80	84	+ 24
Österrike	5	22	42	42	57	79	88	+ 46

Noter: a. Adderad och vägd procentandel av hur stor del av arbetskraften som täcks av resp. försäkring. Ålderspension har fått vikten 1,5, sjukförsäkring och arbetslöshetsförsäkring 1, yrkesskadeförsäkring 0,5. Frivilliga försäkringssystem har dividerats med 2,0. b. Efter 1945 Västtyskland.

Källa: Flora 1976, s. 27.

Denna figur ger en annan bild än den vi fått tidigare. Täckningsgraden var redan på 1920-talet mycket hög i Sverige i jämförelse med andra länder och det gäller fortfarande. Om man ser detta som ett mått på demokrati eller jämlikhet i fördelningen, betyder det att Sverige har en mycket lång tradition av statlig socialpolitik och att läget inte har förändrats på något avgörande sätt under den socialdemokratiska perioden. Den stora ökningen mellan 1950 och 1960 sammanhänger med införandet av den nya socialförsäkringen.

Skillnaden mellan socialförsäkringssystemets täckningsgrad och andelen av de offentliga utgifterna (tabellerna 11 och 12) illustrerar problemet att ett fulltäckande socialförsäkringssystem kan vara av begränsad ekonomisk betydelse. För Sveriges del t ex genomfördes den höga täckningsgraden redan under

1950-talet, medan kostnaderna inte märks förrän 1970. Å andra sidan är siffrorna för Österrike och Danmark relativt höga när det gäller kostnader 1970 men inte när det gäller täckningsgrad, medan motsatsen gäller för Norge.

Skattesystem

Det sätt på vilket de statliga utgifterna för socialförsäkringar finansieras påverkar naturligtvis också graden av ekonomisk jämlikhet och ojämlikhet. Ett grovt mått på skattesystemens omfördelningseffekter, som också är tillgängligt för internationella jämförelser, är förhållandet mellan individuella inkomstskatter och indirekta skatter (inklusive konsumtionsavgifter och tullar). De förra är i regel progressiva och de senare regressiva, men det är ett mycket grovt mått eftersom graden av progressivitet respektive regressivitet varierar, och denna variation påverkar inte kvoten. Endast mycket stora skillnader kan därför tas som intäkt för olikheter i omfördelningseffekter i skattesystemen. Dessa effekter varierar också i betydelse, vare sig de är progressiva eller regressiva, beroende på det totala skattetrycket. Skattetrycket kan mätas i termer av andel av BNP. Utifrån dessa överväganden har vi beräknat omfördelningseffekterna och storleken på dessa effekter. De senare skall dock tolkas med yttersta försiktighet, eftersom felmarginalen i den första skattningen kommer att multipliceras.

Tabellen illustrerar två viktiga förhållanden. För det första hade Sverige mycket tidigt ett progressivt skattesystem, som skiljer sig framför allt från det i Belgien, Frankrike och Italien. Dess progressiva karaktär blir ännu mer uppenbar om vi tar hänsyn till progressiviteten i de direkta skatterna. Det visar sig vid en detaljerad jämförelse mellan Storbritannien och Sverige 1934–35 att den svenska skatteskalan har en ständigt ökande progressivitet medan den brittiska är J-formad (SOU 1936:18, s. 54, 118 ff).

För det andra har skattemängden förändrats drastiskt. År 1969 är den högst i Sverige, medan den före den socialdemokratiska epoken var lägre än i övriga nordeuropeiska länder. I detta avseende har Sverige förändrats avsevärt under de senaste 40 åren. Detta är troligen en effekt bl a av regeringsinnehavet, men i vilken utsträckning är inte klart. Hur mycket beror det t ex på den relativt krisfria expansionen i den svenska efterkrigsekonomin, som bevarade Sverige från kraven på drastiska nedskärningar av de offentliga utgifterna som ställdes av Internationella kreditfonden och Världsbanken som villkor för utlandslån? Det bör också påpekas att Norge, som uppvisar ett annat skattemönster, också styrdes av en socialdemokratisk regering 1935–40 och under efterkrigsperioden.

Tabell 15. Skattesystemens omfördelningseffekter
i Europa och USA 1913–1969

	Individuella inkomstskatter (A)				$\frac{A}{B} \times \frac{A+B}{BNP}$ %	
	Indirekta skatter (B)				1929	1969
	1913	1929	1961	1969		
Belgien	0 ^a	0,1 ^b	–	0,7 ^c	–	–
Danmark	0,9	1,4	–	0,8	10	24
Frankrike	0,1	0,2	0,3	0,3	2 ^{d, e}	5
Italien	0 ^a	0,1 ^b	0,2	0,4	1 ^b	7
Nederländerna	0,4	0,49	0,9	1,3	8	27
Norge	–	1,4	–	0,9	17	24
Storbritannien	0,6	1,1	1,0	1,0	12	22
Sverige	1,9	1,0	1,6	1,6 ^f	8	47
Tyskland	1,0	0,9	0,6	0,7	10	20
USA	–	–	1,5	1,7 ^f	–	28

Noter: a. Inga inkomstskatter förekom. b. 1927. c. Inte helt jämförbar med övriga siffror på grund av osäkerhet i beräkningen av de individuella inkomstskatterna. d. Inte helt jämförbar på grund av att nationalinkomsten har beräknats från index för både NI och priser. e. Nationalinkomsten har använts i stället för BNP. f. 1968.

Källor: För 1913 och 1927 SOU 1936:18, s. 174 ff, för 1961 Musgrave 1969, s. 172, och för 1969 Mennel 1971, s. 209. BNP-uppgifterna för 1913, 1929 och 1961 från *The Fontana Economic History of Europe* 6, (I och II) 1976, s. 743–747, s. 86 och s. 722.

Varning: Kvoten mellan de individuella inkomstskatterna och de indirekta skatterna indikerar bara skilda grader av progressivitet respektive regressivitet, och man kan inte hävda att en kvot under 1 nödvändigtvis är regressiv, eftersom de progressiva effekterna av inkomstskatten kan vara starkare än de regressiva effekterna av den indirekta beskattningen.

Betraktat i ett internationellt perspektiv framstår det politiska sammanhanget för skattemängdens utveckling som komplicerat och svårtolkat. I själva verket är det först efter 1965 som Sverige skiljer ut sig från flertalet västländer. Men detta sker tillsammans med Danmark, Nederländerna och Norge. I dessa länder försiggår denna utveckling delvis under borgerliga och socialdemokratiskt-borgerliga koalitionsregeringar, och i Sverige mattas de tidigare årtiondenas borgerliga skatteopposition betydligt. Å andra sidan fick t ex folkfrontsregeringen i Finland och socialdemokratins regeringstillträde i Västtyskland inga liknande effekter på den offentliga sektorn.

Tabell 16. Offentliga inkomster i procent av BNP 1950–1970

	1950		1960		1965		1970	
	Skatter	Övriga	Skatter	Övriga	Skatter	Övriga	Skatter	Övriga
Belgien			25,5	1,1	30,0	0,7	34,3	0,7
Danmark	19,8	1,9	25,3	2,2	30,9	0,5	41,5	0,3
Finland	27,8	2,5	27,5	4,1	303,7	2,8	33,4	2,6
Frankrike	30,2	2,4	33,4	0,6	36,0	1,6	35,9	2,1
Italien			27,0	2,8	28,9	2,6	30,1	2,5
Japan			18,3	2,3	18,7	2,0	20,1	1,8
Kanada	21,4	2,7	24,6	3,4	27,3	0,8	33,2	2,0
Nederländerna	30,3	2,7	30,4	3,0	34,3	2,5	39,3	4,7
Norge			32,0	2,5	33,8	3,9	39,5	3,6
Storbritannien	33,1	0,4	27,3	2,3	30,6	2,4	38,0 ^a	3,2
Sverige	22,0	3,9	30,7	4,1	36,1	3,1	40,8	5,2
USA	23,9	0,1	27,5	0,0	24,9	3,1	29,1	1,3
Västtyskland	30,1	1,4	33,9	2,0	32,6	3,0	36,0	3,0
Österrike	27,8	0,2	30,5	0,9	34,3	0,6	36,2	0,5

Not: a. 1972 hade siffran gått ner igen, till 34,7.

Källa: National accounts of OECD countries.

Sammanfattningsvis var Sverige sent när det gällde att introducera lagstiftning på socialförsäkringsområdet, framför allt i förhållande till Tyskland, Danmark och England. Inte heller under senare år har Sverige innehaft någon pionjärställning på lagstiftningsområdet. Samtidigt har dock Sverige haft en lång tradition av relativt stor andel statliga utgifter till den sociala sektorn och en allmän täckning i socialförsäkringsprogrammen, när de väl infördes. Med den ökande andelen offentliga utgifter och den ökande nationalinkomsten utvecklades också ett omfattande, men knappast exceptionellt, socialpolitiskt välfärdssystem. Dess politiska framväxtprocess framstår redan nu som betydligt mer sammansatt än den gängse ideologiska historieskrivningen.

Inkomstfördelning

Till att börja med måste vi påpeka beträffande inkomstfördelningen att svårigheterna att skapa mått för internationella jämförelser till stor del fortfarande är olösta och alltför ofta helt enkelt förbisedda. De olika fördelningsmått som brukar användas – Lorenz-kurvor, Gini-index, inkomstandelar i olika percentiler osv – utgår alla från relationer mellan inkomstmått som sällan är lika i de olika ländernas inkomststatistik. Det gäller de mått som rör inkomsttagarna och det mått som rör den sammanlagda inkomsten. Detta är

ett problem inte bara i de mest uppenbara fallen – vilket dock inte har hindrat en del dumdristiga vetenskapsmän att redovisa till synes exakta mått på fördelningar (t ex Paukert 1973) – dvs länder med en stor jordbrukssektor, dålig offentlig statistik, och massiv skatteflykt.

Förhållandet mellan måtten för inkomsttagarna och inkomsterna påverkas naturligtvis alltid av vilka kriterier som använts när man samlat in statistiska uppgifter om dem. Dessa kriterier bestäms i allmänhet av de olika nationella skattelagstiftningarna, folkräkningar eller speciella nationella skatteundersökningar. På detta sätt har det skapats mycket olika mått. Detta leder till att vad de internationella jämförelserna oftast säger inte innebär mer än att t ex fem procent av en speciell grupp inkomsttagare i land A har x procent av inkomsterna i det landet, och att fem procent av en annan grupp inkomsttagare i land B får z procent av de sammanlagda inkomsterna i detta land. Denna typ av jämförelser har begränsat värde. I allmänhet kan man dock säga att ju generösare kriteriet är för att en person skall anses som inkomsttagare, ju högre kommer det statistiska måttet på jämlikhet att bli. Och ett inkomsttagarmått som utgår från hushåll tenderar att verka mer ojämnt än ett som utgår från individer.¹³

Om en presentation i tabellform alltså vore förledande” exakt, verkar ändå Sverige vid mitten av 1970-talet ha den mest jämlika inkomstfördelningen i västvärlden. Särskilt gäller detta inkomster efter skatt (Schnitzer 1974, Uusitalo 1975). Det är också fallet om vi jämför inkomsterna för företagsledare och arbetare i samma bransch. En skattning anger sålunda att inkomsten efter skatt hos ledare av större företag (årsomsättning mer än 90 miljoner pund), i Frankrike 1975 i förhållande till medelinkomsten för franska lönearbetare var 22:1, medan motsvarande siffror för Storbritannien var 5,7:1 och för Sverige 4,7:1. (*Vision* febr. 1976) En annan skattning anger att förhållandena i Sverige och Norge är likartade, medan Finland påminner om Storbritannien, och Holland, Västtyskland och Schweiz närmar sig de franska siffrorna (*Veckans Affärer* nr 15 1974).

Hur och när skapades denna relativt jämlika fördelning av inkomster i Sverige? Svar: vi vet inte riktigt, ännu.

Vi måste dock avliva en myt i detta sammanhang. Myten, som skapades av den amerikanske ekonomen Robert Solow 1960, har spritts vidare av Wilensky (1975, s. 73) och av Hewitt (1977, s. 462 n) lyder: ”Sverige hade 1935 den mest ojämliga inkomstfördelning vi noterat (dvs jämfört med Holland, Storbritannien och Västtyskland) och slutade 1954 med en av de mest jämlika.” (Solow 1960, s. 113, vår översättn.) Slutsatsen är helt utan stöd, eftersom

de siffror den baserar sig på är helt ojämförbara. De svenska siffrorna härrör från Bentzel (1953), vars mycket noggranna studie täcker nära 100 procent av de totala inkomsterna och inkomsttagarna, medan motsvarande statistiska material för andra länder omfattar mellan 79 och 86 procent av inkomsterna och mellan 80 och 98 procent av inkomsttagarna. (Dessa siffror finns redovisade med detaljerade kommentarer i Solow's källmaterial, *Economic Survey of Europe in 1956*.) Kuhnle (1976), som gör historiska jämförelser av inkomstfördelningen i de nordiska länderna, har samma problem, eftersom även dessa uppgifter baserar sig på ojämförbara enheter för inkomster och inkomsttagare.

Trots detta kan man hävda att utvecklingen av inkomstfördelningen i Sverige under de senaste 40 åren följer ett internationellt mönster. En viktig förändring mot en jämligare inkomstfördelning ägde rum från slutet av 1930-talet till slutet av 1940-talet (Bentzel 1953). Denna utveckling upphörde under 1950-talet, och för män i de aktiva åldrarna även under 1960-talet, men för totalsiffrorna skedde en utjämning på grund av den ökade förvärvsfrekvensen bland kvinnor (Spånt 1976, s. 104).

Löneandelen, kvoten mellan löner och industrins totala inkomster, i Marx' värdeformer $v/(s+v)$, ökade också mellan slutet av 1930-talet och slutet av 1940-talet, och rörde sig sedan kring samma värde till 1960. (Phelps Brown 1968, appendix 3) En viktig omfördelning av inkomster äger rum via skattesystemet och socialförsäkringssystemet, men de lämnar fortfarande tre fjärdedelar av den ursprungliga före-skatt-öjämlikheten oförändrad (Spånt 1976, s. 209).

Samma öjämlikhetsskapande mekanismer som i den övriga västvärlden tycks ha fungerat i det socialdemokratiska Sverige, men det är troligt att den svenska parlamentariska situationen har inneburit omfördelning via skattesystemet.

I stället för slutsatser

Läsaren varnades redan i början att inga definitiva svar skulle ges som läsarbelyning. Det vi nu kan säga är följande: Den nutida svenska "välfärdsstaten" synes ha mycket gamla rötter, åtminstone i vissa avseenden tillbaka till tiden innan socialdemokratin fick någon större politisk betydelse överhuvudtaget. Våra resultat reser starka tvivel på den parlamentariska hypotesen, på antagandet att fyra årtionden av socialdemokratisk regering har haft en avgörande betydelse för de relativa mått av jämlikhet och välfärd som finns i Sverige idag. I stället tenderar de att ge stöd åt klasshypotesen, att tidigare klassrelationer reproducerats snarare än omvandlats av den parlamentariska situationen 1932–

76. Det vi funnit understryker också den allvarliga svagheten i korrelationslogiken, i att bara titta på samband utan historiskt tidsperspektiv, för att förklara framväxten av olika samhällsmönster. Vidare pekar det på den akuta nödvändigheten av ett mycket mer kritiskt tillvägagångssätt än vad som nu är förhärskande för att lösa problemen med tillförlitliga internationella jämförelser.

Begränsningarna i den här översikten måste också betonas. Vi kan inte påstå oss ha gjort klasshypotesen till en tes bortom varje rimligt tvivel. Vad vi har gjort är snarare att vi har visat den fruktbar för fortsatta undersökningar. Många viktiga aspekter av både jämlikhet och välfärd och av det svenska samhället som helhet har inte alls berörts här. Vad gäller de områden vi tagit upp kan vi inte hävda att vi tittat på alla viktiga indikatorer. Dessutom är det en del variabler som vi berört men inte fått något tillfredsställande grepp om, på grund av ännu olösta problem med internationell jämförbarhet. Så är fallet med inkomst- och förmögenhetsfördelning. Allt detta gör att vi helhjärtat instämmer i vetenskapliga avhandlingars klassiska slutsats: mer forskning behövs.

De ovannämnda reservationerna hänför sig alla till begränsningar i den här speciella rapporten som exempel på en form av undersökning. Men det är också nödvändigt att gå utöver den formen. Den är en sorts jämförande statik. Vi jämför svenska förhållanden med dem i andra länder vid två olika tidpunkter. Ett kvalitativt nytt steg blir att gå in på mekanismerna i den kausala *dynamiken*, dvs att reda ut de olika krafter och processer som har fört Sverige och de andra länderna från den första till den andra tidsperioden.

Den sociala dynamiken: tre dimensioner

Till sist ska vi då kort peka på tre dimensioner i orsaksdynamiken, vilka redan nu ter sig betydelsefulla och nödvändiga att gå in på. Den ena är den nationella ekonomins utveckling och dess placering i det internationella ekonomiska systemet. Givet ett visst mönster av sociala relationer förefaller det rimligt att anta att ekonomisk tillväxt, utvecklingen av tillgängliga resurser, är en viktig del av den process som bestämmer utvidgning, stagnation eller inskränkning av social service. Härvidlag framstår Sverige som helt unikt med avseende på nationalproduktens tillväxt per invånare under det senaste århundradet.

Tabell 17. Nationalprodukt per capita 1960. Index 1860 = 100

Belgien	308	Italien	306	Nederländerna	235	Sverige	804
Danmark	447	Japan	655	Schweiz	343	Tyskland ^a	345
Frankrike	356	Kanada	344	Storbritannien	253	USA	398

Not: a. Efter 1945 Västtyskland. Källa: Kuznets 1964, s. 138–139.

På hundra år har alltså den svenska nationalprodukten per invånare drygt åttadubblats. De tidiga uppskattningarna av nationalprodukten i till stor del agrara samhällen, med betydande självhushållning, rymmer naturligtvis avsevärda felmarginaler, men skillnaden mellan Sverige och de andra länderna är så stor att Sveriges topplacering omöjligt kan ifrågasättas.

Den ekonomiska utvecklingen kan inte härledas ur någon speciell socialdemokratisk politik. Efter det industriella genombrottet hade Sverige under årtiondena närmast före första världskriget en extremt snabb ekonomisk tillväxt och under 1920- och 1930-talen hade vårt land en ökning av industriproduktiviteten som klart överträffade de stora industrinationernas (Phelps Brown 1968, s. 313 och appendix 3). År 1938 tycks Sverige ha nått fram till den tillsammans med Storbritannien högsta per capita-inkomsten i Europa. Utanför världskrigets härjningar hade Sverige 1950 kommit att klart inta den första platsen (Bunte & Jörberg 1977, tabell 59).

Vilken roll har det svenska kapitalets snabba tillväxt och internationella konkurrenskraft spelat för SAP:s handlingsutrymme och val av handlingsalternativ i olika situationer? Vad har de betytt för den socialdemokratiska arbetarrörelsens egna upptagande av tillväxt- och rationaliseringsideologin? Vilken inverkan har den socialdemokratiska regerings- och fackföreningspolitiken haft på kapitalets expansion? Vilken inrikespolitisk betydelse har det internationella ekonomiska beroendet haft för en rik, exportinriktad småstat? Vilka effekter har kapitalets ekonomiska styrka haft på borgerlighetens politiska och fackliga agerande?

En annan dimension, som förefaller ha varit betydelsefull men som är mycket svårare att få grepp om, är effekterna av internationella politiska konjunkture. Det finns en slående samtidighet mellan å ena sidan större socialdemokratiska framstötter i Sverige och å andra sidan internationella vågor av politisk radikaliserings.

Åtminstone tre sådana perioder kan urskiljas. För det första offensiven i mitten av 1930-talet, centrerad kring en expansiv ekonomisk politik för sysselsättning och jordbruksstöd, politiskt uttryckt i det socialdemokratiska regeringsövertagandet 1932 och kohandeln med bondeförbundet 1933, som bröt den borgerliga fronten. Denna politik hade sina direkta motsvarigheter i Danmark och Norge och sammanföll med The New Deal i USA och den franska folkfronten. I budgetpropositionen 1938 signalerade regeringen ett stopp för fortsatta reformförsök. På hösten 1938 inbjöd Wigforss och Per Albin Hansson i uppmärksammade tal "näringslivet" till samarbete för kapitalets och arbetets förment gemensamma intressen. Det året föll folkfronten sönder i Frankrike, och "den nya given" planade ut.

Efter vändningen i andra världskriget radikaliserades den svenska socialdemokratin, liksom världen i övrigt. "Skördetiden" ansågs vara inne, nya progressiva beskattningsformer, utvidgade socialpolitiska reformer och statlig reglering av näringslivet fördes fram. Men med kalla kriget vände också de inrikespolitiska vindarna. Kvarlätenskapsskatten slopades, planeringsplanerna lades åt sidan och efterträddes av torsdagsklubben, Harpsundsöverläggningar och andra närmanden till storföretagen. Den nya koalitionen betecknade, till skillnad från den första, SAP:s glidning åt höger snarare än bf:s åt vänster.

1960-talets internationella radikalisering kom också till uttryck i socialdemokratisk inrikespolitik, först och främst i kampanjen för "ökad jämlikhet". Den rann snart ut i sanden, men efterträddes under 1970-talet av en ny offensiv som framför allt drevs från LO, säkert bl a en effekt av strejkrörelsen på den nya LO-ledningen. Nya lagar om anställningstrygghet och medbestämmande infördes. Med idén om löntagarfonder aktualiserades inom socialdemokratin frågan om äganderätten till produktionsmedlen för första gången på många årtionden. Den framstöten stoppades (definitivt eller tillfälligt?) av valnederlaget 1976, med efterföljande självkritik av Gunnar Nilsson för att LO gått för självständigt fram och den pågående teknokratiska urvattningen av Meidners redan från början typiskt teknokratiska löntagarfonds-förslag. Ungefär samtidigt har också den internationella vinden vänt, redan i och med den isolerade studentrörelsens sönderfall i länder som USA och Västtyskland, med den nedbrytande, till synes ändlösa ekonomiska krisen i England, "eurokommunismens" stagnation i Italien och vänsterunionens splittring och nederlag i Frankrike.

Genom vilka mekanismer bildas internationella politiska konjunktur-rörelser? Har de någon egen, specifik verkningskraft på politiken i enskilda länder, eller är de bara en samling samtidiga men i frågan om påverkan isolerade nationella utvecklingstendenser? Hur har den svenska politiken kommit att uppvisa ovannämnda internationella samstämmighet? Har konjunkturvägorna utomlands påverkat den svenska inrikespolitiken? I så fall hur och på vilka vägar?

En av dessa internationella konjunkturer framstår som särskilt viktig och som allvarligt bortglömd i gängse föreställningar: andra världskriget och den efterföljande fredskonjunkturen. Kriget innebar i både krigförande och icke-krigförande länder en enorm ekonomisk-social mobilisering av alla resurser, som efterkrigstidens (oväntade) ekonomiska utveckling möjliggjorde en fredlig fortsättning av. Partipolitiskt-ideologiskt kan det sägas att 1930-talet inledde en ny epok i Sverige, men i realekonomiska termer framstår snarare

andra världskriget som den stora vattendelaren i samhällsutvecklingen. Vi har redan sett hur det först var beredskapsmobiliseringen som öppnade möjligheterna för en omfattande socialpolitisk expansion, för en statlig ambitionsnivå som tidigare förefallit de ledande socialdemokratiska politikerna omöjlig. På samma sätt förhåller det sig med arbetslösheten. Många vackra ord har sagts om 1930-talets sysselsättningspolitik, men faktum är att efter det att den internationella krisen rasat över låg den registrerade arbetslösheten i Sverige 1936–40 på omkring 10 procent av fackförbundens medlemmar, dvs på samma nivå som 1923–30 (Öhman 1970, s. 186).¹⁴ Den moderna sysselsättningsnivå som missvisande (vilket Låginkomstutredningen klargjorde) kallats ”full sysselsättning” uppnåddes först under andra världskriget. Liknande förskjutning av sysselsättningsnivån skedde i andra utvecklade kapitalistiska länder.

Den tredje uppenbara dimensionen i den sociala dynamiken är naturligtvis den inhemska klasskampen och politiken. Hur det nu än är med de internationella konjunkturernas förklarande betydelse, opererar och utkämpas de alltid i specifika nationella sammanhang. Där tar de inte bara olika former, utan de kan också, beroende på det nationella styrkeläget, ge mycket olika resultat. Trots radikaliserings av arbetarklassen också där ledde 1930-talskrisen i England till Labourpartiets splittring och en konservativ regering och i Tyskland till fascismens seger.

Men det förefaller som om den inhemska politiska dynamiken i Sverige under socialdemokratins inte bör ses i de traditionella termerna av olika slag; varken som en rak, reformistiskt samhällsomdanande linje eller som en samhällsbevarande punkt, och inte heller som en osammanhängande mängd idéer, debatter, förhandlingar, val, lagar och avtal. Det synes mycket mer fruktbart att uppfatta den som *en kedja av reformistiska och administrerande konjunkturer*. Om detta visar sig hållbart blir bl a följande frågor centrala: Vilka faktorer skapade öppningar för och tryck på de socialdemokratiska offensivperioderna, i relation till både kommunistiska och borgerliga alternativ liksom till det helt övervägande rent administrerande alternativet? Vad avsågs med framstötarna, hur pass klara och medvetna var de, hur sattes de i verket? Vilka krafter och förhållanden stoppade dem och hur? Kan man skönja en trend bakom konjunktursvängningarna upp och ner? I så fall vilken?

Från samhällsvetenskaplig synpunkt är allt detta ingen uppgift för en beskrivande historiografi (enbart), utan (framför allt) en fråga om hur och i vilken utsträckning ett samhälles utveckling kan fångas av något av de grundläggande bestämningsmönster som samhällsvetenskapen upptäckt/producerat. Med andra ord, lämpligen avslutande den här artikeln med frågetecknet, ved-

erlägger Sverige under socialdemokratin den klassiska traditionen av samhällsvetenskaplig determinism? Om inte, vilken teori kan bäst förklara vad som hände? För marxister blir frågan: kan den historiska materialismens teori om kapitalismen och klasskampen under den förklara vad som skedde i Sverige under socialdemokratin?

Noter

1. Ett liknande påpekande görs t ex av Carrier-Kendall 1977, s. 28. Det finns också på området studier av en helt annan typ, såsom Flora 1976, Kaim-Caudle 1973, Rimlinger 1973.

2. Det besvärliga problemet med internationellt jämförbar statistik om inkomstfördelning (se vidare nedan i artikeln) behandlas lättvindigt av Hewitt (1977), och hans artikel innehåller en del andra tekniska egendomligheter. Så räknas t ex USA två gånger – som helhet och som en del av det (Puerto Rico). Sydafrika inkluderas, trots att det verkar uppenbart att graden av socialdemokratisk parlamentsrepresentation är mycket mindre betydelsefull än det faktum att den överväldigande delen av befolkningen är utesluten från varje lagligt politiskt deltagande. Eftersom författaren inte gör någon åtskillnad mellan socialdemokratiska regeringar (minoritets- eller koalitions-) och stark socialdemokratisk parlamentarisk opposition, är motiveringen för att utesluta kommunistiska partier tvivelaktig. Kommunistisk parlamentarisk styrka skulle likaväl kunna tänkas ha en välfärdspolitisk inverkan som en socialdemokratisk opposition. Om de inräknades skulle värdena på förklaringsvariabeln, socialistisk parlamentarisk styrka, bli betydligt högre för Finland, Frankrike och Italien. Allt detta förefaller verka i samma riktning, att synbarligen stärka Hewitts statistiska samband.

3. Undantagen var försvarslöshetsstadgan, som det hänvisades till under Sundsvallsstrejken 1879 och som avskaffades 1885, samt tjänstehjonsstadgan, som fortsatte att tillämpas i den agrara sektorn.

4. Det s k Taff Vale-fallet innebar att järnvägsmännens fackförbund dömdes att betala 23 000 pund i skadestånd till Taff Vale-bolaget med hänvisning till att strejkvakter på initiativ av fackförbundets generalsekreterare placerats ut vid järnvägsstationerna i samband med en strejk 1900. Domen avkunnades trots att konflikten bilagts redan efter elva dagar. Högsta domstolen upphävde den, men överhuset bekräftade i juli 1901 det ursprungliga utslaget. Därmed stod det klart att skadestånd hade att betalas ur fackföreningarnas fonder för de skador som de fackliga funktionärerna genom sin aktivitet ansågs förorsaka. Som ett resultat av domen ökade fackföreningsrörelsen kraftigt sitt stöd för det nybildade Labourpartiet. Se t ex Pelling 1971, s. 213–215.

5. Socialistlagen riktades mot föreningar, fackliga kassor och trycksaker som ansågs stödja socialistiska syften. Lagen gav polisen befogenhet att förklara fackföreningar illegala, vilket också hände i utomordentligt stor omfattning. Sålunda förbjöds redan efter några veckor sjutton nationella fackförbund (Mehring 1976, Fricke 1976).

6. Den innehöll också bestämmelser om arbetsgivarnas rätt att leda och fördela arbetet och att fritt anta och avskeda arbetare, och om huvudorganisationernas ansvar för de anslutna förbunden. Detta system kompletterades av en permanent skiljedomstol (Schiller 1977, s. 14).

7. Dessa tal baseras på procentandelen fackföreningsmedlemmar med hänsyn till arbetarantalet inom industri, handel och transport och kommunikation. Talet för Tyskland beräknas utifrån en uppskattning av arbetarantalet 1905 istället för 1895, vilket är fallet i källan (*Tredje internationella berättelsen över fackföreningsrörelsen 1905*, 1907, s. 4; för Norge se *Fackföreningsrörelsen II*, 1912, s. 65, 85).
8. Uppskattning baserad på den ekonomiskt aktiva befolkningen i extraktiv industri, tillverkningsindustri, byggnads- och anläggningsverksamhet samt transport och kommunikation (*European Historical Statistics* 1975). I USA var 10 procent av de icke-agrikulturellt anställda organiserade 1910 (Wolman 1936, s. 116).
9. För en utförlig teoretisk behandling av statsapparatusens klasskaraktär, se Therborn 1978. Jfr synen på politiken och staten hos de tidiga sociologerna, Therborn 1976, kap. 4.
10. Ytterligare 11 procent av de italienska deputerade var andra fria yrkesutövare, Graziano 1977, s. 287.
11. Uppställningen är baserad på Bailey 1975, Smith 1960, Westerhult 1965, Martin & Wilson 1969.
12. Proposition 1973:129, s. 125.
13. Enligt vår uppfattning utgör de mycket olika data som Lydall (1968) använder ingen adekvat grundval för jämförelser mellan länder. Lydall är dock mer försiktig än andra på området, och han redovisar skillnaderna mellan de olika nationella källorna (s. 145–147 och tabellnoterna i appendix 7).
14. Hur mycket "kohandelsregeringens" politik i verkligheten betydde för sysselsättningens återgång till normal mellankrigsnivå och hur mycket som berodde på den internationella krisens vändning, på The New Deal och på den tyska upprustningen (viktig svensk exportmarknad) får tills vidare lämnas därhän. Men det är anmärkningsvärt att det uppenbarligen fanns ett outnyttjat utrymme för en mer expansiv, mer sysselsättningshöjande svensk ekonomisk politik på 1930-talet. Samtidigt som en tioprocentig arbetslöshet var det resultat som uppnåddes hade Sverige ett överskott i sin bytesbalans, bl a på grund av den svenska kronans undervärdering i förhållande till pundet (Södersten 1970, s. 118–119).

Litteraturförteckning

- Annuaire Statistique de Belgique 1929–30*. Bryssel.
- Arbetsstatistik A:5. Kollektivaftal angående arbets- och löneförhållanden i Sverige III*. Stockholm 1911.
- Bailey D. (1975), "The Police and Political Development in Europe" i Tilly Ch. (red.) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton.
- Bentzell R. (1953), *Inkomstfördelningen i Sverige*. Uppsala.
- Blondel J. (1973), *Comparative Legislature*. Englewood Cliffs.
- Braun K. (1950), *The Right to Organise and its Limits*. Washington.
- Brubacher J.S. (1966), *A History of the Problems of Education*. New York.
- Canosa R. (1976), *La polizia in Italia dal 1945 a oggi*. Bologna.

- Carrier J. and Kendall J. (1977), "The Development of Welfare States. The Production of Plausible Accounts", *Journal of Social Policy*, vol. 6, del 3:271–290.
- Cipolla C. (1970), *Utbildning och utveckling*. Lund.
- Cipolla C. (red. 1976), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 6:1–2.
- Clegg H.A., Fox A. & Thompson A.F. (1964), *A History of British Trade Unions*. Oxford.
- Cutright Ph. (1965), "Political Structure, Economic Development, and National Social Security Programs", *The American Journal of Sociology 1964–65*, vol. 70:537–550.
- Cutright Ph. (1967 a), "Inequality: A Cross-National Analysis", *American Sociological Review*, vol 32:562–578.
- Cutright Ph. (1967 b), "Income Redistribution: A Cross-National Analysis", *Social Forces*, vol 46:180–190.
- Demographic Yearbook 1974–1975*. New York.
- Dogan M. (1967), "Les filières de la carrière politique en France", *Revue française de sociologie*, vol VIII, nr 4:468–492.
- Economic Survey of Europe in 1956*. Genève 1957.
- Erlander, T. (1972), *1901–1939*. Stockholm.
- European Historical Statistics*. Mitchell B.R. (red.) London 1975.
- Fackföreningsrörelsen I. Sverige*. Stockholm 1912.
- Fackföreningsrörelsen II. Utlandet*. Stockholm 1912.
- Flora P. (1976), *On the Development of the Western European Welfare States*. Paper presenterat vid IPSA-kongressen i Edinburgh 1976.
- Forsman A. (1977), "Den offentliga sektorn i långsiktigt perspektiv. Den internationella utvecklingen". *Den offentliga sektorns expansion. Teori- och metodproblem*. Stockholm.
- Fricke D. (1976), *Die deutsche Arbeiterbewegung 1869–1914*. Östberlin.
- Galenson W. (1968), "Social Security and Economic Development: A Quantitative Approach", *Industrial and Labor Relations Review*, vol 21:599–569.
- Galloway G.B. (1961), *History of the House of Representatives*. New York.
- Gesser B. (1976), "Skolsystem och social skiktning" i Lundberg S., Selander S. & Öhlund U. *Jämlikhetsmyt och klassherravälde*. Lund.
- Gilbert B.B. (1970), *British Social Policy 1914–1939*. London.
- Graziano L. (1977), "La crise d'un régime libéral-démocratique: L'Italie", *Revue française de science politique*, vol 27:259–289.
- Hewitt Ch. (1977), "The Effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: A Cross-National Comparison", *American Sociological Review*, vol 42:450–464.
- Hopper E. (1971), "A Typology for the Classification of Educational Systems", i Hopper E. *Readings in the Theory of Educational Systems*. London.
- Höjer K.J. (1952), *Svensk socialpolitisk historia*. Stockholm.
- Jackman R.W. (1974) "Political Democracy and Social Equality: A Comparative Analysis", *American Sociological Review*, vol 39:29–45.
- Johansson E. (1977), *The History of Literacy in Sweden. In comparison with some other countries*. Umeå.
- Järbe B. (1975), *Polisen i Stockholm förr och nu*. Stockholm.
- Jörberg L. and Krantz O. (1976), "Scandinavia 1914–1970", i Cipolla C. (red.) *The Fontana Economic History of Europe*. Vol 6:2. London

- Kaim-Caudle P.R. (1973), *Comparative Social Policy and Social Security: A Ten Country Study*. London.
- Kendall W. (1975), *The Labour Movement in Europe*. London.
- Kewley T.H. (1965) *Social Security in Australia*. Sydney.
- Kuhle S. (1976), *Social Inequality in the Nordic Countries 1859–1970: A Data Report*. Sociologiska institutionen vid Universitetet i Bergen. Stencil.
- Kuznets S. (1964), *Postwar Economic Growth*. Cambridge (USA).
- Lydall H. (1968), *The Structure of Earnings*. Oxford.
- Martin J.P and Wilson G., *The Police: A Study in Manpower*. London.
- Mehring F. (1976), *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Band II*. Östberlin.
- Mennel A. (1971), *Die Steuersysteme in EWG-Staaten, EFTA-Staaten und den USA*. Berlin.
- Molin B. (1965), *Tjänstepensionsfrågan*. Göteborg.
- Molt P. (1963), *Der Reichstag vor der improvisierten Revolution*. Köln och Opladen.
- Musgrave R.A. (1969), *Fiscal Systems*. New Haven & London.
- Myrdal A. & Myrdal G. (1934), *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm.
- Nelson G.R. (red.), (1953), *Freedom and Welfare: Social Pattern in the Northern Countries of Europe*. Köpenhamn.
- Noonan R.D. (1976), *School Resources, Social Class and Student Achievement*. Stockholm.
- Passow H., Noah H.J., Eckstein M.A. & Mallea J.R. (1976), *The National Case Study: An Empirical Comparative Study of twenty-one Educational Systems*. Stockholm.
- Paukert, F. (1973), "Income Distribution at Different Levels of Development: A Survey of Evidence", *International Labour Review*, vol 108:97–125.
- Pelling H. (1963), *A History of British Trade Unionism*. Harmondsworth.
- Pelling H. (1971), *Origins of the Labour Party*. Oxford.
- Phelps Brown E.H. (1968), *A Century of Pay*, London, Melbourne, Toronto & New York. *Proposition 1973:129*.
- Putnam R.D. (1975), "The Political Attitudes of Senior Civil Servants in Britain, Germany, and Italy", i Dogan M. (red.) *The Mandarines of Western Europe*. New York, London, Sydney & Toronto.
- Rimlinger G. (1971), *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America and Russia*. New York & London.
- Rimlinger G. (1977), "Labor and the Government: A Comparative Historical Perspective". *The Journal of Economic History*. Mars 1977.
- Saul K. (1974), *Staat, Industrie, Arbeiterbewegung im Kaiserreich 1903–1914*. Düsseldorf.
- Schiller B. (1967), *Storstrejken 1909*. Göteborg.
- Schnitzer M. (1974), *Income Distribution*. New York, Washington & London.
- Shorter E. and Tilly Ch. (1974), *Strikes in France 1830–1968*, Cambridge, London & New York.
- Sjöstedt C.E. & Sjöstrand W. (1969), *Skola och undervisning i Sverige och andra länder*. Stockholm.
- Sköld L. and Halvarsson A. (1966), "Riksdagens sociala sammansättning" i *Sambälle och riksdag* vol I. Stockholm.
- Smith B. (1960), *Police Systems in the United States*. New York.
- Solow R.M. (1960), "Income Inequality Since the War", i Freeman R. (red.) *Post-War Economic Trends in the United States*. New York.
- SOU 1936:18. *Undersökning rörande det samlade skattetrycket i Sverige och utlandet*. Stockholm.

- Spånt R. (1976), *Den svenska inkomstfördelningens utveckling*. Uppsala.
- Svensson A. (1977), *Jämlikhet och högskoleutbildning*. Göteborg
- Södersten, B. (1970), "Per Albin och den socialistiska reformismen", i G. Fredriksson, D. Strand & B. Södersten, *Per Albin-linjen*. Stockholm.
- Taft Ph. & Ross Ph. (1969), "American Labor Violence: Its Causes, Character and Outcome" i Graham H.D. & Gurr T.R. (red.) *Violence in America*. New York, Toronto & London.
- The Cost of Social Security*. ILO, Genève 1952, 1958, 1976.
- Therborn G. (1976), *Science, Class and Society*. London.
- Therborn G (1977), "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left Review*. vol 103.
- Therborn G. (1978), *What Does the Ruling Class Do when It Rules? State Power and State Apparatus under Feudalism, Capitalism and Socialism*. London.
- The Statistical History of the United States*. Stanford 1965.
- Thomas J.A. (1939), *The House of Commons 1932–1901*. Cardiff.
- Tilly Ch. (1969), "Collective Violence in European Perspective", i Graham H.G. & Gurr T.R. (red.) *Violence in America*. New York, Toronto & London.
- Tredje internationella berättelsen över fackföreningsrörelsen 1905*. Stockholm 1907.
- Thylin, H. (1944), "Befolkningspolitiken" i *Ett genombrott. Festskrift till Gustav Möller*. Stockholm.
- Uusitalo H. (1975), *Income and Welfare. A Study of Income as a Component of Welfare. In the Scandinavian Countries in the 1970's*. Helsingfors.
- Veckans Affärer* nr 15, 1974.
- Vision* febr. 1976.
- Westerhult B. (1965), *Kronofogde Häradsskrivare Länsman*. Lund.
- Westerstahl J. (1945), *Svensk fackföreningsrörelse*. Stockholm.
- Wigforss E., (1954), *Minnen* del III. Stockholm.
- Wilensky H. (1975), *The Welfare State and Equality*. Berkeley, Los Angeles & London
- Wolman L. (1936), *Ebb and Flow in Trade Unionism*. New York.
- Yearbook of Labour Statistics* 1937, 1976. Genève.
- Ziegler J. (1976), *Une Suisse au-dessus de tout soupçon*. Paris.
- Öhman, B., (1970), *Svensk arbetsmarknadspolitik 1900–1947*. Stockholm.

Den proletära barnrörelsen i Sverige 1890–1917

EVA-MARI KÖHLER

Denna artikel är en del av en mera omfattande pedagogikhistorisk studie som jag arbetat med i några år. Studien som helhet tar sikte på att beskriva och analysera en försummad del av den svenska arbetarrörelsens historia – en del som rör arbetarbarnen och deras anslutning till och organisering i olika politiska verksamheter som låg nära eller var anslutna till SAP och SKP såsom de socialistiska söndagsskolorna under 1890-talet, Sagostunds rörelsen från 1903 och framåt samt barngillena – Arbetarbarnens förbund – från 1917 och fram till 1930-talets mitt.

Det är av flera skäl angeläget att ägna arbete och tid åt arbetarbarnens delaktighet i arbetarrörelsen. Ett sådant skäl har nämnts ovan, nämligen att det utgör en i alla avseenden försummad del. Vare sig i den borgerliga historiskrivningen eller ens i arbetarrörelsens egen dokumentation tillmäts arbetarbarnens politiska aktivitet och skolning någon större betydelse.

Ett skäl till att en beskrivning och analys är viktig är den gryende och växande politiska barnverksamhet som kan iakttas i arbetarrörelsens politiska organisationer. Ett annat skäl är det allmänt ökade samhällsintresset för barn. Krav på utbyggnad av daghem, fritidshem etc kan nämnas som exempel på detta. Det blir då angeläget att ta fram i ljuset den klassmässiga omsorg som fanns som en naturlig del inom arbetarrörelsen och de erfarenheter som gjorts organisatoriskt, innehållsligt osv. Beskrivningarna av den politiska verksamhet som bedrevs i socialistiska söndagsskolor eller i sagostunder och pionjärgrupper och analyserna av deras innehåll och betydelse är oftast rapsodiska.

Noggranna granskningar av källmaterial och sekundärlitteratur ger inte sällan också uppgifter som är motstridiga. Källgranskningen kan till och med leda till att de uppgifter vi hittills litat till måste förkastas som missvisande eller felaktiga.

Det intresse för arbetarbarn, som idag ”nyväckt” uppträder, kännetecknas bl a av att det klassmässigt framträder i fördunklad form. Det är långt ifrån entydigt anknutet till arbetarrörelsens politiska partier, det är inte heller ett intresse där klasståndpunkten framträder uttalad och klar. När och om de historiska erfarenheterna utnyttjas så sker detta oftast i rapsodisk eller förvrängd form. Idag syns det alltså nödvändigt att gå tillbaka och studera arbetarklassens egen praktik och ansatser till politiskt organiserat arbete med barn. I ett vidare perspektiv är det naturligtvis nödvändigt att ställa sig frågan varför detta är historia och inte dagens verklighet. Varför upphörde verksamheterna? Hur förändrades de? Vilken förbindelse hade de med den övriga politiska verksamheten? Dessa frågor kan naturligtvis inte besvaras här.

Den artikel jag presenterar är ett utdrag ur den första delen av granskningen av den politiska barnverksamheten inom arbetarrörelsen. I första hand tar jag upp de socialistiska och utilistiska söndagsskolorna i Malmö och Stockholm i början av 1890-talet samt Sagostunds rörelsen fram till 1917. Såväl den socialistiska söndagsskolan i Malmö som de utilistiska söndagsskolorna har berörts mycket litet i tidigare historiska arbeten. Den socialistiska söndagsskolan i Stockholm har rönt något större uppmärksamhet. Det skulle naturligtvis vara angeläget att också mera analytiskt behandla denna politiska barnverksamhet som samhällsfenomen i det skede kapitalismen befann sig i vid tidpunkten för denna verksamhet. Borgerliga historiker som Gunnar Richardsson har sagt att uttalandena om de socialistiska söndagsskolorna var ”döda punkter” i protokollen från det socialdemokratiska partiets kongresser 1889 och 1891. För att belysa det motsatta och för att *påbörja* en analys som sätter in verksamheten i helheten har jag i denna artikel tagit fram delar av den opposition som verksamheten väckte.

”Arbetarnas århundrade”

Med förändringar i de kapitalistiska produktions- och ägandeförhållandena i Sverige under 1800-talet följde såväl politiska som sociala och ideologiska förändringar. Borgarklassen stärkte sin makt och sitt kapital. Den borgerliga familjen formerades och arbetarklassen organiserades.

I en artikel i *Julfacklan*¹ 1899 talar Otto Dalkvist² om 1800-talet som ”arbetarnas århundrade”. Han påpekar att även om uttrycket ”arbetarnas århundrade” kanske är en överdrift så måste två uppenbara förändringar noteras i Sverige under 1800-talet: för det första sker en avsevärd folkökning bl a beroende på minskad dödlighet, för det andra en förändring av produktions- och arbetsförhållandena. I ett arbete som rör barnen kan det vara intressant att till det förstnämnda foga de uppgifter om dödligheten bland barn som Dalkvist

lämnar: ”I Sverige utgjorde dödligheten bland barn i första levnadsåret under 1881–1890 i genomsnitt 11 procent af alla lefvande födda, medan samma procenttal för perioden 1816–1840 uppgick till 16,8 procent årligen.”

I arbeten som tar upp den politiska verksamheten med barn under denna period diskuteras ofta verksamheten mot bakgrund av de religiösa söndags-skolorna och nykterhetsrörelsen. Man uppfattar att både de religiösa söndags-skolorna och logerna varit förebilden.

Vid slutet av 1800-talet var den religiösa verksamheten med barn i folksko-lan och i de religiösa söndagsskolorna mycket omfattande.³ Enbart inom mis-sionsförbundet fanns 50 000 söndagsskolebarn.⁴ I ett samtida arbete av A.P. Larsson, som själv arbetat inom Missionsförbundet, anges 1895 att fem religi-ösa sällskap ”f n drifva söndagsskoleverksamhet i Sverige, hvarför utom på en del platser även statskyrkans präster och statskyrkligt sinnade troende upptagit söndagsskolan på sitt verksamhetsprogram”.⁵

Nykterhetsrörelsen tog också fart i Sverige i slutet av 1870-talet.⁶ Barnlogerna infördes under 1880-talets första år.⁷ Nykterhetsrörelsens verksamhet med barn ses således i olika arbeten som en förebild till de socialistiska söndagsskolorna. Den religiösa verksamheten i söndagsskolorna och de religiösa inslagen i folk-skolans undervisning uppfattas ofta också som pådrivande eller framprovoce-rande en verksamhet inom arbetarrörelsen. Detta kan naturligtvis ifrågasättas. Klart är att det under 1800-talets senare del är möjligt att iakttä ett ökat delta-gande – också av kvinnor och barn – i olika grupperingar och organisationer. Det kan gälla välgörenhet och filantropi eller ideellt och politiskt arbete eller bildningsverksamhet. Det är inte heller otänkbart att internationella förebilder från t ex England, Tyskland och USA betytt en hel del som förebilder till en barnverksamhet inom arbetarrörelsen.⁸ En barnverksamhet som ställdes i direkt opposition till den religiösa bedrevs sedan 1889 också i de utilistiska söndags-skolorna. T ex Lindgren⁹ uppfattar dem som de verkliga förebilderna.

Det låg så att säga i tiden att också föra barnen in i bildningsverksam-het. Till det socialdemokratiska partiets konstituerande kongress 1889 inkom förslag från Socialdemokratiska förbundet i Helsingborg om att upprätta socialistiska skolor. Kongressen antog på grundval av detta en resolution som återfinns i kongressprotokollet under rubriken ”Socialistiska skolor”: ”Folkskolorna anses f.n. olämpliga att uppfostra det uppväxande släktet till sanna medborgare och uppmanar därför kongressen dels partiföreningarne att egna mera uppmärksamhet än hittills åt barnets uppfostran, dels alla partivän-ner att understödja upprättandet af rationalistiska skolor samt att, om så ske kan, upprätta socialistiska skolor.”¹⁰

Till andra socialdemokratiska kongressen 1891 i Norrköping motionerade Norra Arbetarklubben och socialdemokratiska förbundet i Stockholm. Kongressen tog ett uttalande som endast på några få punkter avviker från det som togs 1889: ordet "rationalistisk" ersattes av "konfessionslös" och ordet "skolor" av "söndagsskolor". Det förra kan möjligen vara tecken på att en diskussion om verksamheten och dess innehåll förts – kanske i anslutning till den diskussion som fördes om socialism-utilism. Det senare avspeglar måhända det faktum att söndagsskolor just startat i Stockholm och under en period bedrivits i Malmö. Det gjordes också ett tillägg: "För anskaffande af medel till ofvannämnda skolor, anbefallas dels försöka att få bättre lottade frisinna medborgare att lämna bidrag samt att i föreningarnes lokaler uppsätta sparbössor för insamlande af bidrag samt samma systems tillämpande, i partivännernas hem."¹¹

Socialistisk söndagsskola i Malmö

Den första socialistiska söndagsskolan i Sverige startade i Malmö våren 1890. Det var Kvinnliga Arbetarförbundet i Malmö som tog initiativ till verksamheten. Kvinnliga Arbetarförbundet hade bildats på initiativ av Malmö socialdemokratiska förening den 28 september 1888. Protokoll föreligger fram till 10 augusti 1890.¹²

Efter några års verksamhet tog Kvinnliga Arbetarförbundet initiativ till startandet av socialistiska söndagsskolor under våren 1890. I styrelsen satt vid denna tid Maria Osberg som ordförande och Elma Sundqvist som vice ordförande och det är troligt att dessa två också var aktiva vid igångsättandet och genomförandet av den första svenska socialistiska söndagsskolan.¹³ Elma Sundqvist¹⁴ hyste kanske också ett yrkesmässigt intresse för barnens skolning eftersom hon var lärarinna.

I *Arbetet* man den 23 januari 1890 under rubriken "Socialistiska skolor" läsa följande:

För att kunna uppfostra en generation, fullständigt mogen för den sociala omhjälpningen, är det nödvändigt att vi taga hand om ungdomen och detta redan från barndomen, då den är som lättast mottaglig för intryck och innan de officiella läroanstalterna hunnit proppa in i den hela sitt förråd af lögnaktiga föreställningar om naturföreteelserna och samhällsinstitutionerna m.m.

I Amerika m fl andra land hafva socialdemokraterna upprättat skolor, i hvilka barnen undervisas i revolutionär anda.

Det är meningen att göra likadant här. Såsom af annons på annat ställe i tidningen synes, har kvinnliga arbetareförbundet till i morgon afton sammankallat alla för dylika skolors upprättande intresserade till ett möte i Majorsgatan 19.

Den 25 januari refererade *Arbetet* mötet. Detta hade varit välbesökt: 150 personer var närvarande. En livlig diskussion kom att röra skola och undervisning. ”Det yttrades”, skriver *Arbetet*, ”att socialdemokraterna genom att upprätta dylika skolor träffade samhället i själva hjärtat, och, om några år skulle af det nya släktet bli en kärntrupp som skulle ta upp kampen där vi slutat.”

En kommitté på fem personer fick i uppdrag att utarbete en ”undervisningsplan”. Undervisningsplanen har ej kunnat återfinnas. Den noggranna genomgång av Kvinnliga Arbetarförbundets protokoll som gjorts av Hulda Flood i *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen* tyder på att den aldrig skrevs.¹⁵

Ett nytt sammanträde rörande ”bildandet af en tidsenlig skola för barn” annonserades till den 5 mars 1890. Den 15 mars var det så dags att annonsera skolans startande. Kvinnliga arbetarförbundets styrelse uppmanade i tidningen arbetarna att ”så talrikt som möjligt sända dit sina barn, såväl gossar som flickor”. Det tycks som om ”skolan” nu hölls varannan söndag eftermiddag. Den 15 april fanns en notis i tidningen om att skolan uppmärksammats av statskyrkan. Av notisen framgår att ”kyrkans tjänare” förbjöd barn att delta i den socialistiska skolan.

Pingstdagen den 25 maj 1890 gjorde Kvinnliga Arbetarförbundet en utfärd med sina skolbarn till Håkanstorp. I referatet från festen nämns att 60–70 barn under våren bevisat skolan och att den skulle fortsätta till hösten (*Arbetet* 27 maj 1890). Så tycks det dock inte ha blivit. Kvinnliga Arbetarförbundets protokoll upphör också, som nämns av Flood, den 10 augusti 1890.

Kvinnoförbundet tycks ha börjat gå tillbaka och därmed har också den socialistiska söndagsskolan tynat bort. Skälen till att den socialistiska söndagsskolan inte återupptogs i Malmö hösten 1890 kanske finns att söka i de sociala, politiska och personliga motsättningarna i Malmös arbetarrörelse vid denna tid.¹⁶

Socialistiska söndagsskolor i Stockholm

Den första socialistiska söndagsskolan i Stockholm sattes igång i februari 1891 av Norra Arbetarklubben. Otto Dalkvist hade i december 1890 föreslagit klubben att en verksamhet skulle starta, men hans förslag skall först ha mött motstånd från partikamraterna.¹⁷

I januari utsågs en kommitté för att utarbete bestämmelser för verksamheten. Dessa bestämmelser har ej kunnat återfinnas men kan möjligtvis utläsas ur en av de småskrifter som Otto Dalkvist skrev till söndagsskolans andra möte¹⁸ (citeras senare i texten). Verksamheten påbörjades i februari 1891.

I *Socialdemokraten* återges distriktsstyrelsens årsberättelse för perioden april 1890–april 1891. Där nämns söndagsskoleverksamheten. ”En socialistisk söndagsskola, afsedd att gifva det uppväxande släktet i viktiga afseenden en sundare spis än samhället och de kristna sekterna bestå, har under perioden upprättats av Norra Arbetarklubben i Stockholm och, energiskt ledd, drifvits med så stor framgång att nya skolor efter dess mönster på skilda håll i hufvudstaden är under förberedelse.”¹⁹

Verksamheten i Stockholm utvidgades och en tid fanns en socialistisk söndagsskola på norr och en på söder. Otto Dalkvist redogjorde bl a för barnantalet i skolorna i en artikel i *Folkviljan* 12 februari 1892. ”Kungsholms Arbetsklubbs söndagsskola har haft 108 barn inskrifna. Norra Arb.-klubbens under första terminen 100 inskrifna med i medeltal 50 besökande och under terminen 40 inskrifna med i medeltal 30 besökande ... Soc. Dem. förbundet har haft omkring 20 elever och lägger man härtill Utilitistiska söndagsskolans 40 à 50, så se vi att omkring 250 barn under det gångna året åtnjutit en undervisning, överensstämmande med tidens kraf och grundläggande för barnens hela framtida lifsåskådning.”²⁰

Av framställningen framgår också att åtminstone Dalkvist personligen hade planer på en utvidgning av verksamheten. Såsom mål såg han ”ett helt system af dylika skolor för de nya, och för de vuxna en högre undervisningskurs, der såväl de från ungdomsskolorna utgångna som andra intresserade kunde erhålla en grundligare undervisning som erfordras för arbetarklassen om dess frigörelse verkligen skall blifva dess eget verk.”

Norra Arbetarklubbens söndagsskola började den 15 februari 1891 och tycks ha pågått till och med vårterminen 1893. Enligt medlemsförteckningen fanns ca 100 medlemmar.²¹ Femton möten finns angivna för vårterminen 1891, med avprickad medlemsnärvaro för ca 50 namn. Flera namn är överstruken och närvaromarkering saknas. För höstterminen 1891 finns avprickning för 43 namn och 14 lektioner. Mötena kallas i medlemsboken ”lektioner”. Vårterminen 1892 var 54 barn närvarande vid i stort sett samtliga 19 lektioner. Samma namn återfinns i flera fall. Medeltalet besökande vid lektionerna anges vara 40. I medlemsboken finns en uppgift om att av 54 inskrivna barn hade 6–7 slutat. Hösten 1892 startade verksamheten den 4 september. 14 lektioner är avprickade för 54 namn. Flera namn är strukna och ibland har man antecknat ”slutat” i kanten. För vårterminen 1893 finns 10 namn på barn med födelseår 1882–1884. Faderns yrke finns i några fall med: skräddare, stadsbud, vågmästare och skomakare.

I samma medlemsförteckning som för Norra Arbetarklubben återfinns också ”Inskrivningsbok för Socialdemokratiska Söndagsskolan i Södermalm

vårterminen 1893”. Där listas 16 lektioner och 42 namn. För 1895 finns 30 namn förtecknade. Enligt Fernström pågick de socialistiska söndagsskolorna till 1895 och av medlemsboken att döma kan det ha varit skolan på Södermalm som fortsatt till denna tidpunkt.

Innehållet i verksamheten i den socialistiska söndagsskolan framgår något av de inledningar som t ex Dalkvist höll, vilka föreligger i tryck som ”Småskrifter för den socialistiska söndagsskolan”. Med utgångspunkt i socialismen tog han upp ämnen såsom jordens utvecklingshistoria, religionshistoria, matematik och astronomi.

I en småskrift för den socialistiska söndagsskolan²² från den 22 februari 1891 framhöll Dalkvist skillnaden mellan denna söndagsskola och de andra. De andra ägnade sig bara åt religiös indoktrinering, medan den socialistiska söndagsskolan hade högre syften:

Vi säga till eder och alla: bruka edert förnuft, granska och kritisera allting, det må stå skrifvet i bibeln eller i en annan bok. Vi ha rätt att fordra sanning och förnuftig kunskap af våra lärare. Men det ser ut, som om hela vårt undervisningssystem var riglat på att lära oss så litet som möjligt. Och att det icke blott ser ut så, utan det *är* nog ock så. Och hvarför? Jo, presterna ha folkskolan i sitt våld, och särskildt dessa söndagsskolor äro rätt och slätt intet annat än anstalter, deri edra unga sinnen skola inympas öfvertro, andlig vidskepelse; förnuftet, den sunda tanken skall kväfväs i barndomen, då den i stället skulle skärpas, ledas, uppodlas.

Derigenom får man lydiga slafvar, ”okunniga arbetare”, utan kraft och förmåga att bana sig en själfständig väg genom lifvet, lättledda massor! Kort sagt det religiösa förfäringarbetet är det bästa medel att hålla massan under oket.

Här skall undervisningen gå ut på just motsatsen till detta. Vi skola lemna åt sitt värde den del af religionsundervisningen, som håller sig inom förnuftiga gränser, men vi skola bemöda oss att upprycka med roten den del deraf som är absolut stridande mot förnuftet. Största intresset skola vi dock egnas åt framställandet af socialismens läror och grunderna för desamma, samt i allmänhet de samhällsnyttiga kunskaper, som försummas i folkskolan.

Dalkvist nämner en diskussion om socialismen som förts vid söndagsskolans första möte. I en av småskrifterna sägs att ”socialismen är en samhälls-lära, som grundar sig på gemensamhetskänslan dvs. på allas rätt att arbeta och erhålla fulla afkastningen af sitt arbete. Denna lära stöder sig på samhällets egen utveckling och uttrycker och gifver form åt nutidens tankar på ett lyckligare och mera fulländat samhällslif än det, som hittills varit rådande, då den vilda kampen om mitt och ditt utgjort driffjädern för människornas handlande.”

I en annan av småskrifterna behandlar Dalkvist värdeläran, skillnaden mellan bruksvärde och bytesvärde samt arbetskraftens varukaraktär.

Efter en redovisning av socialt nödvändigt arbete och mervärde, utsugning och kapital avslutar Dalkvist: ”Lika rätt för alla till naturens rikedomar, ty de äro till för alla, och alla produktionsmedels användande till allas fördel, ty de äro produkter av arbete och ej af kapital, – se der den hufvudfordran socialismen ställer på samhället, på det att ingen skall behöfva lida nöd och ingen få lefva på andras utplundring.”

I protokollen från Socialdemokratiska förbundet kan man följa hur den socialistiska söndagsskoleverksamheten tynar bort.²³ Där framgår att verksamheten dels haft problem av ekonomisk natur, dels haft brist på personer med intresse för verksamheten. ”§ 4. Val af ett par medlemmar till söndagsskolestyrelsen måste uppskjutas på grund af att ej någon af de närvarande ville åtaga sig uppdraget.” (Protokoll 14 mars 1892)

Vid norra och mellersta distriktets kongress hösten 1892 diskuterades skolan ingående. Några kritiska inlägg berörde betydelsen av verksamheten. Man menade att det var bättre att agitera bland ungdomar än bland mindre barn. August Palm var kritisk till att man tagit upp marxismen i skolan samtidigt som han talade för att partiet borde ta över verksamheten och gav konkreta anvisningar för hur detta skulle ske. Kongressen beslöt att ekonomiskt överta Socialdemokratiska förbundets skola under förutsättning att distriktsstyrelsen fick kontroll över skolans ledning. Vidare skulle ett eventuellt samarbete med Utilistiska samfundets skolor utredas. Mot detta beslut reserverade sig vissa kongressdeltagare, som menade att partiets linje sedan 1890 var att ta avstånd från utilisterna. Det samarbete som ägt rum under 1880-talet ansågs inte ha gagnat arbetarrörelsen.

År 1900, strax innan Otto Dalkvist lämnade Stockholm, uppträdde några efterdyningar till åsiktsmotsättningarna rörande den socialistiska söndagsskolan och ungdomsklubbarna. Otto Dalkvist hade uttryckt besvikelse dels över att barnverksamheten inte fortsatt (i *Socialdemokraten* 13 oktober 1900), dels över ungdomsarbetet (i *Folkviljan*). Otto Dalkvists artikel slutade med frågan: ”Hvar finns den verkliga ungdomen?” (*Folkviljan* 1900). I Svenska Socialistiska Ungdomsförbundets tillfällighetstidning *Loke* 1900 bemöttes Dalkvists artiklar. Bl a påstod signaturen ”Loke” att ungdomarna behandlats nedlåtande av de äldre några år dessförinnan vid ett möte rörande fackföreningarna och ungdomarnas krav på att dessas verksamhet borde vila på socialistisk grund.

Signaturen ”Loke” kritiserade också innehållet i undervisningen i de socialistiska söndagsskolorna. Han menade ”att det mest effektiva sättet för en socialistisk söndagsskoleverksamhet ej uppnåtts genom undervisning i natio-

nalekonomi, Marx' ekonomiska läror i 'populär' form, samt utdelandet av partiets socialistiska broschyrer som premier åt 12–13-åringar" (*Loke* december 1900).

Verksamheten med de socialistiska söndagsskolorna upphörde efter några år, men den gav åtminstone ett betydelsefullt resultat. Det som de vuxna inom partiet startat övertogs självständigt av barnen – något som partiet inte helt och fullt betraktade med tillfredsställelse. Det uppges att det ur söndagsskolan utvecklades socialistiska barnklubbar, vilkas medlemmar var i åldern 12–16 år. Ungdomarna från de socialistiska söndagsskolorna bildade den första socialdemokratiska ungdomsklubben i Sverige och lade således grunden till ett ungdomsförbund.

Ungdomsklubbarna synes ha varit mycket livaktiga och haft ett ambitiöst bildningsprogram. Målet var "att genom muntlig och skriftlig agitation verka för de socialistiska lärornas utbredning bland ungdomen för att bland dem i en snar framtid kunna bilda en elitkår för dessa lärors realiserande".²⁴

De sökte också i sitt arbete organisera de stora grupper av sysslösa ungdomar som fanns i Stockholm vid denna tid och de samlade medel för agitation bland "liga-pojkarna" i Göteborg och de större industristäderna. År 1897 bildades Svenska Socialistiska Ungdomsförbundet. Efter ett antal tillfällighets-tidningar såsom *Anarkus*, *Loke*, *Revelj*, *Stormklockan* och *Folkets värn* kom tidningen *Brand* att gälla som förbundets officiella organ. Medlemmarnas antal var omkring 600.

Det förefaller som om ungsocialisterna tappat intresset för barns politiska fostran. Den skolning vissa av dem erhållit i de socialistiska söndagsskolorna tycks inte ha lett till att barnverksamheten blev ett led i det politiska arbetet.

Dalkvist hade uppenbarligen hoppats på att de barn som gått i hans söndagsskola skulle fortsätta verksamheten med söndagsskolor.²⁵ Hinke Berggren nämner dock, att Södertäljeklubben tog initiativ till en söndagsskola – om denna kom till stånd är oklart. Det var också från Södertälje man vid kongressen 1899 motionerade om en utveckling av studieverksamheten och söndagsskolorna.²⁶

I motionerna till förbundets kongresser 1905, 1907 och 1908 och i berättelser från denna tid finns inte heller något som direkt berör barn.

Utilistiska söndagsskolan

I ett nummer av *Folkviljan* 1892 nämner Otto Dalkvist den utilistiska söndagsskolan.²⁷ Han nämner att 40–50 barn följt undervisningen där. Uppgiften ingår i en redovisning av de socialistiska söndagsskolorna i Stockholm och

Dalkvist jämför därvid den Utilistiska söndagsskolans verksamhet med den som bedrevs av Kungsholmens arbetarklubb och Socialdemokratiska förbundet. Han påpekar att omkring 250 barn under det gångna året åtnjutit en undervisning ”överensstämmande med tidens krav”. Påpekandet är anmärkningsvärt därför att striden mellan utilister och företrädare för arbetarrörelsen såsom Palm, Axel Danielsson och Branting utbröt kort därefter. Björklund²⁸ påpekar att Axel Danielsson utan tvivel hade rätt i att

socialismen, vilken skola av socialism man än tänker på, som organisation eller parti, icke behöver vara ateistisk men varje socialistisk rörelse måste dock, såvida den vill bära upp namnet socialistisk, kämpa mot kristendomen och prästväldets makt över folket, söka utrota den kristliga underdånighetsläran och ersätta den med en socialistisk världsåskådning. I annat fall hamnar den socialistiska rörelsen i opportunistens trask, vilket betyder ett försenande eller ett omöjliggörande av att uppnå socialismen.

Axel Danielsson skrev flera artiklar i *Arbetet* under hösten 1888, då Viktor Lennstrand besökte Malmö. Danielsson menade att den som inte kommit längre än till gudsförnekelse på grund av Bibelns motsägelser inte kommit särdeles långt. Lennstrand försvarade sig mot de olika angreppen och tyckte att det var onödigt att man bekämpade varandra. Varför kunde man inte vända vapnen mot gemensamma fiender istället? Som en gemensam fiende såg han bl a de kristna organisationerna med statskyrkans 2 264 präster. Den kristna söndagsskoleverksamheten var mycket omfattande. Av de ca 800 000 barn i åldern 6–14 år som fanns i Sverige gick 30 procent i de kristna söndagsskolorna.

Enligt stadgarna skulle Utilistiska samfundet verka genom offentliga föredrag, diskussioner, söndagsaftonskolor broschyrer och genom petitioner till myndigheter utverka fullständig religions-, yttrande-, tryck- och församlingsfrihet. Man fordrade att varje åsikt skulle få förkunnas och protesterade mot statskyrkans tillvaro. Man värnade om vars och ens rätt att låta sina barn uppfostras i föräldrarnas tro och att få ingå äktenskap och begravas utan prästerligt biträde samt krävde att man skulle fritagas från det gällande edstvänet.

Även om kritiken från arbetarrörelsen mot fritänkarna och Utilistiska samfundet var hård var den ingenting emot den hatiska inställning som präglade angreppen från kyrkans anhängare och från borgerligheten. Man skulle kunna säga att Viktor Lennstrands död 1895 hälsades med stor tillfredsställelse av kyrkans män och kvinnor och de borgerliga representanterna.²⁹ Man bör också tillägga att den stora fienden, de konservativa grupperna i det svenska samhället, på alla sätt kom att utnyttja sina repressiva möjligheter för att förhindra en utveckling av fritänkarrörelsen. Lennstrand satt vid otaliga tillfällen i fängelse

och dessa fängelsevistelser måste ha brutit ned hans hälsa betydligt. Förbudet mot möten, ”munkorgslagen” från 1889, utnyttjades flitigt mot Lennstrand liksom mot Danielsson, Branting och Palm. Även om bl a Palm var kritisk mot Utilistiska samfundet så lät han sina egna barn gå i den utilistiska söndagsskolan. De enda praktiska uppgifterna August Palm kunde tänka sig för utilismen var att som motvikt till de religiösa söndagsskolorna anordna egna sådana.³⁰

Den 23 november 1890 tog Utilistiska samfundet upp frågan ”huruvida en utilistisk söndagsskola lämpligast bedrifves”.³¹ Det beslöts att söndagsskolan skulle starta redan följande söndag och hållas varannan söndag.

Söndagsskolan annonserades med viss regelbundenhet i tidningen *Fritänkaren* på följande sätt; ”Utilistiska Samfundets söndagsskola hålles i samfundets lokal hvarje söndagsmorgon kl half 10 f m. Fritänkare, låten Edra barn hellre gå dit än i de kristnas söndagsskolor! I kunnen alltid vara öfvertygade om att barnen skola lära sig något nyttigt.” (nr 7 1889, nr 2 och nr 8 1890)

I nr 9 1890 rapporterades: ”Söndagsskolan besöktes f.n. af omkring 60 barn.” I *Fritänkaren* i maj 1890 av nämndes att söndagsskolan under den tid den verkat ”förestås af vår nitiske medarbetare E. Hellberg”.³² I numret där-efter följde en redogörelse av Hellberg för skolans verksamhet. Han uttryckte sin glädje över att vara lärare i en utilistisk söndagsskola och framhöll som söndagsskolans uppgift att utrusta barnen för en framtida kamp mot mänsklighetens största fiende – okunnigheten. Viktig var en ”uppfostran i frihet”. Man skulle underlätta barnens ”självutveckling”.

Undervisningen har under den större delen af terminen rört sig kring människans härkomst och ståndpunkt på de lägsta stadierna, ”kampen för tillvaron” och den häraf oundvikliga högre utvecklingen, förståndsodlingens, moralens, samhällighetskänslans början och utveckling; uppkomsten af egendom, af slafvar och fria; de olika religiösa föreställningarnas uppkomst och inverkan i allmänhet. Härpå har jag ämnat att i breda drag framvisa de äldsta folkens religiösa föreställningar samt dessas beröringspunkter såväl sinsemellan som med kristendomen; början är redan gjord med indierna.

Terminen hade varat från 19 januari till 18 maj. Dessutom hade en utflykt företagits. Sedan skolan startade i oktober 1890 hade 74 elever skrivits in. Lektionerna hade besökts av i medeltal 30 barn och barnens ålder låg omkring 10 år. ”Vid de flesta lektionerna hafva som en uppmuntran till barnen utdelats små blomster- och andra bilderkort.”

I *Fritänkaren* nr 3 1893 omtalas att den utilistiska söndagsskolan påbörjat sin åttonde termin.

Ämnena äro valda med afseende på hvad folkskolan *icke* meddelar sina lärjungar. Barnen skola lära sig att veta och förstå att historien icke blott är en samling af mer eller mindre fasansfulla krig, mer eller mindre betydelselösa konunganamn; att religionen icke blott är *en*, utan att det före den nu herskande religiösa tron ha funnits andra bekännelser med lika ädelt och än ädlare läroinnehåll och lika många anhängare samt att det vid sidan af kristendomen ännu finnas bekännelser, hvilka äfven säga sig ega sanningen och förmå styrka detta sitt påstående med lika öfvertygande skäl, som någonsin den kristna läran. Liksom sålunda kristendomen har aflöst äldre tiders villfarelser, kommer äfven den tid, då den sjelf och dess sekter skola aflösas af någonting bättre; då vetandets ljus skall undantränga den trons halfdager som nu råder bland oss.

Från avslutningen i juni 1893 föreligger uppgifter om att 57 barn varit inskrivna under terminen. Läroämnena hade varit jämförande religionskunskap, naturlära, praktisk moral och sång. (*Fritänkaren* 15 juni 1893 nr 12). Efter detta datum saknar jag uppgifter och jag känner inte till när och hur skolan upphörde.

Opposition mot de socialistiska och de utilistiska söndagsskolorna

Den konservativa oppositionen mot både den socialistiska och den utilistiska söndagsskolan var stark.³³ I bl a *Socialdemokraten* den 19 december 1891 svarade man på angreppen från *Svenska Morgonbladet* och *Smålandsposten*. Enligt *Socialdemokraten* hade tidningen *Smålandsposten* lämnat följande ”kläm”:

Ha icke Sveriges regering och riksdag redan blifvit alldeles skrämde från sans och plikt af tidens andliga och politiska rabulism, borde man väl i förnuftets och själfbevarelsens namn, om också ej i den skymfande religionens, kunna vänta ett allvarligt inskridande på lagstiftningens väg mot det blir vämjeliga som sorgliga apspel.

I sina kommentarer förhöll sig *Socialdemokraten* något kritisk till de socialistiska söndagsskolorna. Tidningen menade att om det var sant som bl a kritiserats att man sett ”magistern stå med hatten på och svära inne bland barnen i skolsalen på Appelbergsgatan 48” så borde detta tjäna som efterrättelse. Man fortsatte:

De Socialistiska Söndagsskolorna är icke alls afsedda till någon råhetens härdar i något enda afseende. De skola tvärtom söka sprida fördomsfri upplysning och förädling, efter måttet af sina krafter. Arbeta för att på allt sätt höja den generation arbetare, som skall ta i, när dessa nu lefvande gjort sitt dagsverke.” (*Socialdemokraten* 19 december 1891)

Artikeln ger en anvisning om att det fanns en viss opposition mot hur söndagsskoleverksamheten bedrevs av Dalkvist.

Signaturen Sigurd, som i *Smålandsposten* krävde lagstiftning mot de socialistiska söndagsskolorna, blev på sätt och vis bönhörd genom en motion i

riksdagen – som dock kanske främst var riktad mot de utilistiska skolorna. En friherre Klinchowström³⁴ inlämnade nämligen i första kammaren 1892 en 187-sidig motion som rörde tillsättandet av en kommitté för förbättrandet av arbetarklassens ställning.³⁵ När första kammarens tillfälliga utskott avgav sitt utlåtande tillfogade det ett brev från ärkebiskop Sundberg med ett brev från en pastor Jansson i Bromma samt ett antal skolvårdsledamöter. Brevet innehöll angrepp på Utilistiska samfundets söndagsskoleverksamhet och på Viktor Lennstrand själv. Ärkebiskop Sundberg kommenterade brevet och påpekade att en lagstiftning kunde vara nödvändig om inte § 7 och § 62 i gällande folkskolestadga kunde tillämpas.³⁶ Första kammaren avlog dock motionen och friherre Klinchowström reserverade sig.

Oppositionen kom också från annat håll. En häftig kritik mot de socialistiska söndagsskolorna framfördes av rektor Fredrik Lundgren³⁷ i *Tidskrift för folkundervisningen* 1892. Några lärare som besökt skolorna hade vittnat om verksamheten där. I en skola hade lärarna hört barnen ”friskt och hurtigt” sjunga ”Arbetets söner”. Barnen hade därpå undervisning om naturfolken. Lektionen, som varade ca 50 minuter, genomfördes enligt uppgiftslämnaren under stort oväsen. Efter lektionen skulle det följa en föreläsning i fysik. ”Men vår meddelare hade fått mer än nog och aflägsnade sig.”³⁸

Observatörerna besökte ytterligare två söndagsskolor varvid de tydligen blev mycket upprörda. Vid ett av dessa besök iakttog de två herrar som i samtalet med barnen behöll hatten på och också yttrade ”f-n dj-r”, det var denna episod som satte igång insändare och kommentarer i *Smålandsposten* och *Svenska Morgonbladet* och besvarades i *Socialdemokraten* i december 1891. Rektor Lundgren uppmanade kyrkoråden att göra sin plikt. Han hade genom sin artikel avslöjat fienden, menade han. Han avslutade sin mångordiga beskrivning av söndagsskolorna med orden: ”Sådan är fienden, sådant hans stridsätt! Må församlingarnas kyrkoråd göra sin plikt. Hvad folkskollärarna kan och bör göra, skola vi visa i nästa häfte!”

I ett följande nummer riktade rektor Lundgren råd dels till lärarna, dels till skolan. I alla sammanhang – i skolan, vid besök i barnens hem, vid deltagande i familjefester etc – måste lärarna ”givfa vår omgifning bilden af män och kvinnor, som frukta Gud och ära Konungen samt lefva i frid och kärlek med alla”.³⁹ Lärarna borde också ”blotta socialistiska villfarelser, undanröja misstag i afseende på uppfattningen af bestående förhållanden inrättningar och lagar”.

Skolans uppgift blev att genom undervisningen – främst kristendomsundervisningen – i tukt och vård lära barnen att göra rätt bruk ”af den gifna auktoriteten”. Den kritik Fredrik Lundgren 1892 redovisade mot de socialis-

tiska söndagsskolorna återkom i ett protokoll från kyrkomötet 1910. Frågan gällde nu Sagostunds rörelsen som från 1903 samlade många arbetarbarn, men Lundgren använde i sitt angrepp exempel från de socialistiska söndagsskolorna. Han menade att de socialistiska söndagsskolorna fostrade den generation som bildade de socialistiska ungdomsklubbarna och som nu fortsatt med Sagostunds rörelsen.⁴⁰

Sagostunds rörelsen

Sagostunds verksamheten omspannar en period från 1903, då de första initiativen togs i Malmö, till början av 1940-talet. Inledningsvis talade man också nu om ”socialistiska söndagsskolor”, men benämningen blev efter hand i stället ”sagostunder”. I det följande ska jag redogöra för Sagostunds rörelsen, framför allt för de första två decennierna av verksamheten. Jag ska beskriva verksamhetens uppkomst, utveckling och organisation och kommer då också in på olika problem som varit förknippade därmed.

Sagostunderna var fram till 1916 formellt knutna till Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Det var ungdomsklubbarna som ledde verksamheten och tog ansvar för den. Jag har haft vissa svårigheter att finna dokument om de tidigaste årens verksamhet med sagostunder. Mycket litet material finns bevarat i arkiven. Kartläggningen av dessa år har därför fått ske med hjälp av t ex minnes- och jubileumsskrifter, notiser i pressen och i några enstaka fall protokoll från verksamheten. Protokoll och verksamhetsberättelser finns bevarade på olika folkrörelsearkiv först för tiden omkring 1915. Stor hjälp i mitt sökande efter uppgifter om Sagostunds rörelsen har jag haft av kontakter med äldre personer som varit sagostunds barn eller sagostunds ledare. Jag har samtalat med ett 20-tal personer, som nu är i 60- eller 70-årsåldern.

Sagostunds rörelsen börjar

De inre stridigheterna inom Socialistiska ungdomsförbundet och relationerna till SAF ledde till att Malmöklubben utträdde 1903 efter Socialistiska ungdomsförbundets fjärde kongress. Det nybildade Socialdemokratiska ungdomsförbundet hade tyngdpunkten i Malmö. Till ordförande i centralkommittén valdes skalden K.G. Ossiannilsson. Hans tid i ungdomsförbundet blev kort, men han hann med att starta Sagostunds rörelsen eller ”de socialistiska söndagsskolorna” som de inledningsvis kallades. Ossiannilsson ansåg att beteckningen ”socialdemokratisk söndagsskola” var missvisande och myntade namnet ”sagostunderna”.⁴¹ I sina memoarer säger han: ”Självt älskar jag in i ålderdomens år sagan som litterär genre. Det var kanske något av detta sago-lynnne, som låg under mitt förslag.”⁴²

Den 1 januari 1904 kallades Malmö arbetarbarn till Folkets Hus festsal. 800 barn mötte upp. Barnen var i skolåldern men hade yngre syskon med. 1906 rapporterade man om Malmöverksamheten i *Solstrålen*, Sagostunds barnens tidning. Sagostunderna leddes av en kommitté som utsetts av Socialdemokratiska ungdomsklubben. Barnen hade under perioden indelats i två avdelningar, en för 6–10-åringar och en för 10–14-åringar, och i grupper om 30 per ledare. Fram till 1906 hade 61 sagostunder anordnats. Under sommarmånaderna ersattes de med utflykter till lekplatser och till Folkets park. Under de tre första åren anordnades också utflykter till Näsbyholm, Björnstorp och Ystad. Vid sagostunderna ”roades” barnen enligt rapporten i *Solstrålen* med deklamation, musik och sagor. För de äldre barnen hade man också hållit ”små starkt populariserade föreläsningar i olika ämnen, till vilka alltid använts skioptikonbilder”.⁴³

Bidrag till verksamheten erhöles från Socialdemokratiska ungdomsklubben. Det socialdemokratiska partiet, vissa fackföreningar och tidningen Arbetet.

Ungefär samtidigt som i Malmö, i april 1904, startade i grannstaden Lund en s k konfessionslös söndagsskola. Det var DYG (Den yngre gubben), en sammanslutning av radikala studenter, som tog initiativ till denna söndagsskola och då tog efter både Malmöinitiativet och det danska studentförbundets verksamhet med samma namn. Vårterminen 1905 följde 389 barn söndagsskolan i Lund enligt provnumret av tidningen *Solstrålen*. Barnen som mestadels var i skolåldern, var också här indelade i två avdelningar – under och över tio år. Verksamheten pågick till 1913, och 1923 startade sagostunder i Lund.

I rapporten från verksamheten betonades söndagsskolans samband med det ”folkupplysningsarbete” DYG ville bedriva. Under vårterminen 1903 anordnades exenpelvis s k arbetarkurser ”med uppgift att bjuda arbetare mera sammanhängande framställningar av olika allmänbildande discipliner”.⁴⁴ I uttalanden om syftet med verksamheten betonades kampen mot de religiösa söndagsskolorna.

Det torde icke vara för djärvt att stämpla undervisningen i de allra flesta av dessa söndagsskolor såsom rent livsfientlig, såsom befordrare av trångsynthet, fientlighet mot framåtskridande, livsglädje och livsskönhet.

Det gällde alltså att mot denna verksamhet ställa en ny med mål att öppna för unga sinnen och i någon mån söka göra dem delaktiga utav de skönhetsvärden, som bestå ”redan här på jorden”, att låta dessa barn kasta en blick in i en ren och vacker fantasi sagoland, samt att först och sist hålla framför dem den objektiva sanningens okränkbara majestät!

Men uppgiften är ”av delikat natur”. Det svåra är att arbeta med barn.

Tydligt är dock, att en dylik uppgift är av synnerligen delikat natur. Ty det är ju självklart, att detta upplysningsarbete måste bli av helt annan art än det, som riktas på vuxna män och kvinnor. Här gäller det ett försiktigt rödjningsarbete, ett varsamt bearbetande av ett okänt material, ett omhändertagande med rikt och friskt liv som mål av de ömtåligaste plantor.

Utom sagor, ”av mera instruktiv art” och sång och musik i grupp hölls föredrag (med skioptikonbilder) i ämnen som ”Egyptierna”, ”Grekerna”, ”Kulturväxterna”, ”Våra förfäder och deras liv” samt ”Afrika”. Man hade också som terminsavslutning företagit en utfärd till Bökeberg den 6 juni 1906.

Sagostundsrelsens fortsättning och utveckling

Under de följande åren startade sagostunder på många platser i landet. Ungdomsförbundets centralkommitté utsände redan i januari 1904 ett cirkulär till klubbarna att anordna ”dylika förströelsestunder”, berättar Erik Wallin i en festskrift för Malmö sagostunder 1913. Sagostunder som samlade hundratal barn precis som i Malmö och Lund bildades snart i Stockholm, Göteborg, Eskilstuna och Helsingborg. Rörelsen hade sin största verksamhet i större städer och var mest utbredd i södra och mellersta Sverige. Några belägg för att den skulle funnits i någon vidare omfattning i norra Sverige finns inte.

I Stockholm hölls den första sagostunden långfredagen den 13 april 1905 i Folkets hus' A-sal. Fredrik Ström läste ett föredrag om sagostundsiden. Sagostunder hölls sedan varje söndag kl. 10–11. Arbetarkommunen lämnade gratis lokal, fackföreningarna lämnade ekonomiskt bidrag och kvinnoklubben handbroderade en fana med texten ”Sagostunds barnen”.⁴⁵ En ledande person för sagostunderna i Stockholm var Olle Olsson, kallad Sagostunds-Olle.⁴⁶ Han hade tillsammans med sin fru Elin hand om ”Stockholms Norra”.

I Göteborg startade sagostunderna med en avdelning 1906. Protokoll finns för verksamheten fram till 1908. Det är tydligt att uppbyggnadsarbetet de första åren vållade problem. Det var dock så framgångsrikt att det av protokollen från 1907 framgår att sagostunder fanns på minst tre platser i Göteborg – Lindholmen, Olshagen och Majorna. Ett tusental barn tycks ha varit anslutna. Verksamheten i Göteborg lades ner efter hand under några år men återupptogs 1914 och verksamhetsberättelser föreligger från 1914 oavbrutet fram till 1922–1923. Under denna tid anges att uppemot 1 500 barn i åldern 5–12 år deltog.⁴⁷

Som tidigare nämnts bredde Sagostundsrelsen ut sig över hela landet och lokala grupper bildades snart på många orter. Verksamheten koncentrerades i många fall till två perioder då den var som mest intensiv; dels från starten efter

1903 och fram mot 1915–1917, dels nya verksamheter under 1920-talet. I slutet av 1920-talet övergick verksamheten ibland till Unga Örnar men fortsatte i några fall som sagostunder ända in på 1940-talet.

Från Helsingborgs sagostunder finns protokoll för perioden 1907–1945, med ett uppehåll under tiden 1913–1925.⁴⁸ Sagostunder bildades 1907 – ett första protokoll finns från den 4 oktober detta år. Intresset för sagostunder var omedelbart mycket stort och Folkets hus A-sal måste tas till för att rymma alla de barn som ville vara med. Sagostundsverksamheten tycks ha pågått till 1917 i en första period. Under åren 1915–1916 sökte sig endast ett fåtal (under 200) barn till verksamheten.

I december 1924 återupptogs verksamheten och väckte på nytt stor uppmärksamhet. Första året deltog 600 barn i sagostunderna. Verksamheten pågick med intensiva aktiviteter under flera år och samlade många barn till danslag, teatergrupper, orkestrar, utfärder och sagoläsning. Under denna senare period förekom också ett rikt utbyte med den danska motsvarigheten till Sagostundsrorelsen, De Unges Idræt. Barnen var 6–14 år gamla.

Verksamheten avtog mot 1930-talets slut. Barnantalet minskade. På nyåret 1939 förändrades namnet till Arbetarnas ungdomsförening. 1944 övergick verksamheten till Unga Örnar.

Under Sagostundsrorelsens andra period i Helsingborg startade verksamheter i grannkommunerna, såsom Bjuv och Stattena. Också i Eskilstuna lär en avdelning ha startat 1904–1905. I *Solstrålens* provnummer skriver en "liten kamrat, mammas och pappas egen Arne" om verksamheten som enligt hans uppgifter samlat 500 barn.

Enligt ett protokoll från Eskilstuna socialdemokratiska ungdomsklubbs sammanträde i arbetsutskottet den 18 april 1906 ansöktes om medel till en avslutningsfest för söndagsskolebarnen. Man begärde att "få disponera de medel som fanns i söndagsskolefonden samt att få 10: – ur utskottets kassa". En fest skulle anordnas i parken den 13 maj och utskottets medlemmar uppmanades att närvara och hjälpa söndagsskolekommittén.⁴⁹

En handskriven rapport från 1915 av Einar Svedbärj, Artur Bervall och Karin Stensson som finns på Stadsarkivet i Eskilstuna ger en tillbakablick på verksamheten fram till 1912. Man påpekade att sagostunderna kunde hänföras till den uppfattningen att "någon motvikt till de religiösa söndagsskolorna bland arbetarbarnen borde finnas och underhållas av arbetarna själva". I rapporten framhölls också att när Sagostundsrorelsen startades av socialdemokratiska ungdomsförbundet så var det "med den förvisningen, att den, skulle röna all hjälp från de äldre arbetarnas sida, som ägde barn, och med den tan-

ken, att den socialdemokratiska rörelsen skulle tjäna på att få barnen dragna från de sliskiga bönekapellens skolor, där pluggarbete med barnen bedrevs i all vänlighet enligt evigt stående schema”.

Sagostunds-rörelsen skulle under den tidiga perioden (fram till 1912 då rapporten startar) ha samlat 4 000–5 000 barn varje år. I rapporten uttryckte man ett missnöje över arbetarföräldrarna när det gällde barnens politiska fostran.

Att arbetarna inte varit nog intresserade för sagostunderna visas också därigenom att de låtit sina barn gå ”dit de själva önskade” vilket inverkat rätt störande på sagostunds-verksamheten, då man ibland kunnat finna blott ett par hundratals barn i Folkets hus ”söndagsskola” som den i allmänhet kallas, medan bönekapellens skolor varit överfulla.

Som skäl till att verksamheten varierat i omfattning anfördes också att barnen kanske ibland haft tråkigt. Problem av ekonomisk natur hade lett till att sagostunds-barnens tidning *Lilla Solstrålen* inte kunnat delas ut till barnen. Dessutom klandrade rapportskrivarna föräldrarna:

såge arbetarna i allmänhet bättre till små barns andliga uppfostran, skulle de religiösa sirapskyrkornas skolor, ledda av mången gång ganska undermåliga personer få slå igen sina portar för åtminstone arbetarnas barn, vilka ju äro det övervägande antalet.

I rapporten redogjordes också för innehållet i sagostunderna:

Vad barnen fordra i en sagostundsskola är inte lätt att utreda. Det program man haft har dock varit tillfredsställande och varierat allt efter uppsnappade förmågor. Ena gången har man förutom den obligatoriska sagoläsningen haft musik å piano, fiol, mandolin eller något annat instrument, andra gånger kan man ha haft solosångsartister, deklamatorer och dylikt och en tredje gång har barnen själva fått underhålla. Så har man även haft föreläsningar, både utan och med skioptikonbilder, som varit rätt så bra omtyckta. Sånger har inövats och varje söndag sjungits mycket.

Våren 1915 sände Eskilstuna arbetarkommun en rundskrivelse till olika arbetarkommuner i landet. Hur många och vilka framgår inte av arkivmaterialet. Rundskrivelsen rörde av svaren att döma sagostundernas ekonomi och organisation. Svar från Nässjö, Stockholm, Uppsala, Furulund, Halmstad, Västerås, Karlskoga och Göteborg finns arkiverade. Sagostunder fanns på alla orterna utom i Nässjö. Ekonomiskt stöd gavs av arbetarkommunen och fackföreningar. Lokal uppläts ofta gratis på Folkets hus eller i något fall av IOGT.⁵⁰

Såväl rapporterna från Eskilstuna som svaren på rundskrivelsen från Halmstad innehöll beklaganden över det svala intresse partiet visade för sagostundsverksamheten. Det tog sig framför allt uttryck i brist på personer som kunde arbeta med verksamheten. Det var också tydligt att de lokala organisationerna uppfattade att det fanns problem med att samordna verksamheten.

Vid 1910 års kyrkomöte och i samband med att man i *Stormklockan* 1910 diskuterade den opposition verksamheten väckt i borgerliga tidningar påpekades också behovet av ett särskilt sagostundsförbund.⁵¹ En omorganisering växte fram och år 1916 tillkom program och stadgar för De ungas freds- och sagostundsförbund, DUF (se ”Appendix”).⁵²

Organisatoriskt fanns fortfarande en kontakt kvar med partiet. DUF erhöll bidrag från SAP, Socialdemokratiska ungdomsförbundet och Svenska freds- och skiljedomsföreningen. Under en period från omkring 1916 skedde dock en nedgång i verksamheten på flera platser. Det finns inga belägg för att omorganiseringen har skuld i detta – problemen sammanhängde säkert främst med det partipolitiska läget.

DUF upplöstes redan 1918 och en organisatorisk förankring skedde i en centralkommitté med säte i Malmö. Nya sagostundsrelser startade under början av 20-talet och verksamheten återupptogs på andra, såsom i Helsingborg och Eskilstuna där den legat nere under några år. Då Unga Örnar kom igång efter SSU:s kongress 1928 ersatte dessa på vissa platser sagostunderna eller uppgick i dem. I Lund och Helsingborg fortsatte verksamheten som sagostunder ända in på 1940-talet.

Verksamhetens form och innehåll

En viktig del av Sagostundsrelsens verksamhet var förstås de sagostunder som gav den dess namn. Sagostundsborna samlades på söndagsförmiddagarna gruppvis en timme eller två vid ungefär samma tidpunkt som den religiösa söndagsskolan. Någon eller några vuxna läste sagor, berättade, sjöng, trollade eller underhöll på annat sätt. På de flesta platser startades snart också annan verksamhet – folkdanslag, teatergrupper eller orkestrar. Orkesterverksamheten tycks ha varit mycket betydelsefull inom Sagostundsverksamheten.

På somrarna gjordes t ex utfärder till Folkets park eller resor med tåg till någon närliggande systerorganisation. Barnen kunde uppträda med musik eller teater när det socialdemokratiska partiet eller ungdomsklubben hade något evenemang. De hade ofta egna fester vid terminsavslutning, jul och påsk. När barnen deltog i sagostunderna bar de ofta en stor vit skärmmössa – sagostundsmössan – som ett kännetecken på sin organisatoriska tillhörighet.

Arbetarbarnen fick ofta stanna i staden under sommarlovet medan deras föräldrar arbetade. Malmös sagostunder lyckades köpa ett sommarhem i Kämpinge som togs i bruk 1919 och som efter tillbyggnaden blev sommarkoloni från 1922. Ferieutbyte mellan svenska sagostundsborna och barn i den danska systerorganisationen De Unges Idræt innebar att barnen vistades en vecka eller två i varandras hem.

Under tre perioder utkom tidningar för sagostundsborna. *Solstrålen* utkom en gång i månaden från 1906 till 1909. Periodiciteten på ett nummer i månaden kunde inte alltid hållas. Tidningen gavs ut i Malmö.

I februari och mars 1914 utkom en fortsättning på tidningen: *Lilla Solstrålen*. Den utkom med viss oregelbundenhet till 1918 och hade Eskilstuna som utgivningsort. 1921 utkom ett provnummer av *Solglimten*. Med ett avbrott för åren 1937–1939 utkom *Solglimten* till 1942. 1921–1940 trycktes tidningen i Malmö, från nr 4 1940 i Lund. 1921–1929 utgavs tidningen av Malmö sagostunder, 1929–1942 av Sagostundernas Centralbyrå. Innehållet i tidningarna dominerades av sagor av olika slag. I *Solstrålen* (1906–1908) fanns indiska sagor, sagor av H.C. Andersen och sagor om prinsessor och kungar. I tidningen avrapporterades också sagostundsverksamheten på några olika platser. Bilder på sagostundsgrupper publicerades också, t ex en bild på sagostunden i Malmö på besök i Folkets park (provnr 1906, s. 11). Det var säkert nära 200 barn som samlats i Folkets park. I bakgrunden syns ett stander med inskriften ”Framtiden tillhör ungdomen. Af fördomar bindas vi aldrig.” Ett politiskt budskap finns i julnumret 1907 i en berättelse av Fredrik Ström, ”De femhundredes tåg”. Berättelsen handlar om en första-majdemonstration. En moralisk fostran ligger i de tio bud man publicerade i februari-numret 1908.

Tio moralbud

1. Älska dina skolkamrater, ty de bliva i livet dina arbetskamrater.
2. Älska dina studier, ty de äro din andliga näring: var lika tacksam mot dina lärare som mot dina föräldrar.
3. Helga varje dag med goda och nyttiga gärningar.
4. Ära de goda, var vänlig mot varje människa, böj din rygg för ingen.
5. Hata ingen, tala icke illa om någon: var icke hämndlysten, men stå för din rätt och värj dig för förtryck.
6. Var icke feg. Var vän med de arma och älska rättvisa.
7. Tänk på att alla goda ting i världen äro komna hit genom arbete. Den där beder en annan arbeta för sig han stjal sitt bröd.
8. Var uppmärksam och tänk på målet – att söka sanningen. Tro inte vad som mot-säger förnuftet: fly varje frestelse och bedraga dig själv eller andra.
9. Tro icke att den, som älskar sitt fäderneland skall hata och förakta andra länder eller att man måste älska kriget emedan det är en röst från barbariet.
10. Tänk på den dag då alla män och kvinnor äro fria medborgare i sitt eget fäderneland och kunna leva tillsammans som syskon i fred och rättskaffenhet.

I julinumret 1907 finns en dialog som faktiskt är det enda riktigt tydliga tecknet på att *Solstrålens* läsare och sagostundsborna tillhörde arbetarklassen.

1. Vad är du, kära barn?

Svar: Ett arbetarbarn.

2. Vad vill det säga – ett arbetarbarn?

Min far arbetar för lön och är fattig.

3. Varför äro lönarbetarna fattiga?

Därför att de ha en liten lön och därför endast kunna köpa litet.

4. Varför få lönarbetarna en liten lön?

Inte därför att de arbeta litet, utan därför att arbetsgivarna vilja dra en stor vinst av deras arbete.

5. Erhåller lönarbetaren inte hela avkastningen av arbetet?

Nej, arbetaren erhåller endast en del av arbetets avkastning, den andra delen behåller arbetsgivaren.

6. Varifrån får alltså de rika herrarna sin rikedom?

Helt och hållet av de fattigas arbete, åt vilka man icke ger vad de frambragt genom sitt arbete och egentligen skulle förtjäna.

7. Är det rätt att somliga leva i stort överflöd, andra i nöd och elände?

Nej, det är en stor orättvisa att många, som arbeta hela livet igenom, leva i nöd och elände, medan andra, även om de ingenting göra, förfoga över alla möjliga lyckors hävor.

I julnumret 1908 återkommer denna dialog, då utan fråga 7 och dess svar.

Lilla Solstrålen (1914–1918) gavs ut i Eskilstuna. Också i denna dominerar sagorna men här finns också olika typer av gåtor, korsord och frågelekar. Rapporter från sagostunder redovisas.

I nr 4 1916 var alla sagorna i numret utom en skrivna av sagostundsborn. I nr 5 1916 informerades om den omorganisering av Sagostundsrorelsen som beslutats. De tio moralbuden fanns med i nr 7 1917. I nr 2 1917 skrev redaktören en engagerad artikel om kriget.

Ser ni, krig är något som inte folken arrangerar. Krig uppstår genom osämja landets ledningar emellan, vilka många gånger få lov att rätta sig efter kapitalistiska affärs- och maktintressen, med andra ord, efter sådana herrars önsknings, som ha intresse (vinst) av krig. Detta intresse eller detta vinstbegär går ut över det fattigare folket i alla länder. Kapitalet strävar efter världsherravälde, ser ni, och ur denna strävan uppstår rustningarna eller militärväsendet, som förr eller senare för krig med sig. När det talas om att vi få lov att rusta oss för att få behålla freden, så är detta orätt; ökade rustningar gå avgjort mot krigets förödelse ...

Barn, ni har hört om krigets olyckor, ni ha hört om brända städer, skövlade hus och hem, miljoner dödade män, kvinnor och barn ... Detta är kriget, ser ni, och militarismen i all sin ohygglighet, som är tvunget att bort, ty förr blir ingen lycka på jorden, ingen verklig glädje.

När ni bli stora, kommen ihåg endast ett: du skall icke dräpa, och för er skall stå klart att ni alltid skola bekämpa det hemska och vidunderliga spöke som är en verklighet och som knappast sagan förmår utmåla och som heter kriget och dess syster Militarismen.

– *Farbror Sage*

Frams förlag publicerade 1915 i en översättning av P.A. Hansson den engelska boken *Socialism för de yngsta* av F.J. Gould. Om de svenska socialistiska söndagsskolorna – sagostunderna – säger P.A. Hansson att de ”startades som en motvikt mot de religiösa söndagsskolorna, för att bereda de socialistiska arbetarnas barn glädje, för att göra dem hemmastadda i Folkets Hus. I motsats till de religiösa skolorna ha vi inte velat påtvinga barnen en viss troslära, en viss dogmatik”.

P.A. Hansson har skrivit ett förord samt i den svenska upplagan utelämnat vissa alltför ”engelska” kapitel. Gould har för den svenska upplagan skrivit ett särskilt kapitel, ”Den underbara svenska handen”. Där skriver Gould:

Fingret pekar inte mot polarregionen, där ingen bor och där André – den stackars André! – omkom med sin ballong. Det pekar ut mot nationerna och den svenska handen sträcker fram, ivrig och vänskaplig, som om den ville ge ut Karl Marx paroll: ”Arbetare i alla land, förenen eder!”

Gould skriver vidare:

Vad tror du jag läste i en bok av en svensk lärd, Sundbärj? Han yttrade detta: ”En arbetarefamilj i Sverige får i regeln nöja sig med ett rum och kök. Medelklassen i städerna bor i lägenheter om 3, 4 à 5 rum och kök.” Varför? Detta är orätt. Arbetarens arbete är grundvalen för världen, alla dess skolor, musik, poesi, och all dess kärlek, ordning och framåtskridande. Dessa arbetare behöva friska kroppar.

Men tillhör Sverige svenskarna? Nej. Gould uppmanar sagostunds barnen till revolution:

Vilket underbart land! Men tillhör detta härliga Sverige svenskarna? Vad finner jag i Sundbärjs bok? Han säger att en tredjedel av nationalförmögenheten tillhör endast två procent av folket och de andra två tredjedelarna äro delade mellan den övriga befolkningen – de 98 procenten. Två personer på varje hundratal äger alltså en god del för mycket. Låt mig nu säga dig, att socialisterna fordra inte att alla medborgare skola ha precis lika stor del av nationalförmögenheten; men de fordra att ingen medborgare skall ha dålig föda och dålig bostad medan ett fåtal medborgare hos sig hopa förmögenheter, som de egentligen inte kunna nyttja. Den underbara svenska handen måste på allvar driva ut armodets djävul. Socialisterna måste bekämpa fattigdomen med hjärnor så visa som gamle Oxenstiernas och hjärtan så modiga som Gustav Vasas och Gustav Adolfs. Var Gustav Adolf det enda lejonet i Norden? Unga Nordens lejon, resen er i Stockholm, i Göteborg, i det avlägsna Loussavara och Haparanda och överallt annorstädes och hjälp till i kriget mot fattigdom, elände, löneslaveri och utsugning!

Politisk fostran eller lekstuga?

Sagostunds rörelsen var fram till 1916 klart bunden till Socialdemokratiska ungdomsförbundet. Det är möjligt att påstå att sagostunderna stod det socialdemokratiska partiet nära också efter de organisatoriska förändringarna efter 1916, eftersom det ekonomiska stödet kom från det socialdemokratiska partiet, ungdomsklubbarna eller kvinnoklubbarna. Jag ska här mycket kort diskutera i vilken utsträckning och hur barnen erhöll en partipolitiskt förankrad fostran genom sitt deltagande i sagostunds verksamheten. Jag behandlar främst de första två decennierna av verksamheten.

Det är viktigt att åter påpeka att initiativ till sagostunder hade sitt upphov i samma slag av överväganden som gällt de socialistiska söndagsskolorna under 1890-talet. I vissa av de samtal jag fört med tidigare sagostunds barn från 1920-talet förnekar de dock helt att sagostunderna skulle ha haft en politisk inriktning. Men dessa påståenden motsägs av andra personer som tillhört sagostunds rörelsen under 1920-talet. De menar att sagostunderna i allra högsta grad var "socialdemokratiska", uppfostrade i socialism och ledde till ett politiskt engagemang som för dem och andra inneburit ett fortsatt arbete inom arbetarrörelsens organisationer. Det är svårt att få de motsägande påståendena bekräftade. Motsägelserna får tala för sig själva. Det är också uppenbart att verksamheten med sagostunder av en konservativ opinion uppfattades som mycket hotande under sagostundernas första verksamhetsår. I tidningen *Socialdemokraten* den 28 mars 1908 gavs några synpunkter på sagostundernas politiska innebörd.

Vidare ha klubbarna med stor uppmuntran från äldre partikamrater men med harmsna protester från de reaktionära, som vilja ha monopol på att med sitt andliga dravel förgifta barnens själslif, upprättat en sagostunds verksamhet, hvari omkring 1000 barn deltaga. I dessa söndagsskolor kunna barnen få en aning om hvad mor och far mena med sitt deltagande i arbetarnas kamp mot kapitalismens välde. Där få de lära sig att som ett värdigt motstycke till "Tryggare kan ingen vara" sjunga Ossian-Nilssons tändande ungdomsmarsch och vår gamla kampsång 'Arbetets söner' jämte åtskilliga nätta folkvisor m.m. Dessa "sagostunder" blifva då rekrytskolor till ungdomsklubbarna, hvilka i sin tur äro detta beträffande arbetarrörelsens hufvudgrenar. Klubbarnas kvinnliga medlemmar ha inlagt särskildt stora förtjänster i fråga om sagostunds verksamhetens utveckling.

Den politiska förankring sagostunderna hade kan avläsas i ett referat från en konferens i Köpenhamn 1910 mellan De Unges Idræt och Sagostunderna i Sverige. Vid konferensen fanns ombud från sagostunderna i Helsingborg, Arlöv, Limhamn och Malmö och från huvudstyrelsen för De Unges Idræt i Köpenhamn. En diskussion fördes om att inom det socialdemokratiska partiets ram anordna föredrag, idrott och lekar för arbetarbarn. Man önskade

att lokala föreningar på allvar skulle pröva att verka för att arbetarbarnen fick esperanto som läroämne. Man rekommenderade också de lokala föreningarna att verka för att feriekolonier inrättades. Ett gemensamt uttalande som skulle sändas till den internationella socialistiska kongressen antogs. Uttalandet, som återges i *Stormklockan*, löd:

1. Barnens uppfostran är av så stor betydelse förvart samhälle att det i upplysning genom lärarika föredrag bör göras så mycket som möjligt för våra partivänners barn, varjämte genom fri idrott, gymnastik, lek och folkdanser barnen härdas, till nytta och glädje för samhället.

2. Att det i alla land tages allvarligt fatt på agitationen bland barnen; införande av esperantospråket bland barnen.

3. Att det socialdemokratiska partiet och prässen såväl ideellt som pekuniärt understödja barnföreningar som arbeta inom partiets ram, så att vi kunna bli i stånd att upptaga kampen mot de militaristiska och religiösa barnföreningarna.⁵³

Det är möjligt att verksamhetens politiska fostran kom att förändras genom årens lopp. Denna utveckling kan spåras i ett uttalande från 25-årsjubileet för Malmös sagostunder 1928, där A. Ahlqvist skrev:

De män, som den 15 oktober 1903 togo initiativet till bildandet av sagostunds rörelsen i Malmö, hade förvisso helt andra förhållanden att arbeta under än vi. Rörelsen var ny, och på den tiden såg man med helt andra blickar än nu varje liten utskjutande gren på arbetarrörelsens stora träd. Särskilt var det de religiöst betonade söndagsskolorna och en del präster, som svartmålad sagostunds rörelsen. Att man vad tiden led övergav denna förföljelseform visar att strävan icke erhöll åsyftad verkan.

Resultaten av sagostundernas 25-åriga tillvaro äro många och visa sig kanske bäst därigenom, att år efter år tillföres arbetarrörelsen nya krafter, skolade i sagostundens äldre avdelning. Där arbetas det också efter andra metoder än i de yngre avdelningarna. Här läras de unga att parlamentariskt leda ett möte, att föra självständiga protokoll över förhandlingar samt de enklare grunderna för skötande av en förenings kassa. För att ytterligare förkovra denna ungdoms vetande har under de senaste åren olika studie-cirklar bildats. Således finnes cirkel i esperanto, teatercirkel och musikcirkel. Genom föredrag av de bästa förmågor, läres denna ungdom att hålla föredrag, samt att i tal och skrift uttrycka sin mening. Värdet härav uppskattas mycket högt inom arbetarrörelsen. Det sparas heller icke något för att de yngsta skola känna sig hemma i sagostunden. Ett rikt omväxlande program anordnas.⁵⁴

Ur sagostunderna rekryterades, enligt författaren, krafter till arbetarrörelsen. I de samtal jag fört med personer som varit sagostunds barn eller ledare återkommer också ofta detta med rekryteringen till arbetarrörelsen som ett syfte eller resultat. ”De skulle lära sig att gå till Folkets hus”, sade en. De partipolitiska budskapen i barntidningarna var mycket sparsamma. Det fanns dock ett resultat av sagostunderna eller ett socialt förhållande som aldrig avslöjas vid

arkivstudier av verksamheten men som framkommit genom mina samtal med sagostunds barn och ledare: Sagostunds rörelsen var arbetarbarnens egen organisation. Den samlade arbetarklassens barn och föräldrar under sina baner. Det var arbetarbarn och deras föräldrar som delade erfarenheter av samma yttre villkor i bostadsområden, på arbetsplatsen, under arbetslöshet och i skolan, som fann en gemenskap i sagostunderna. Detta gällde under från 1903 till slutet av 1930-talet, då andra sociala skikt gjorde sitt inträde i organisationen.

Barn som inte var ur arbetarklassen ville inte vara med i sagostunderna eller förbjöds av sina föräldrar.

De nu vuxna sagostunds barn jag talat med minns mycket klart och tydligt att sagostunderna var arbetarklassens och arbetarfamiljernas organisation. Men de minns inte att några partipolitiska frågor diskuterades. Några påpekar att sagostunds verksamheten – med stöd av föräldraförbundet – inympade en stolthet över tillhörigheten till arbetarklassen. I något fall var detta förknippat med mycket förnedrande behandling av arbetarbarn i skolan. De intervjuade påpekar ofta också det lärarrika i sagostunderna. ”Vi fick se så mycket”, säger de. ”Om inte vi varit med i sagostunderna hade vi inte fått resa ...” Man reste med tåg runt om i Skåne och Halland på sommarutfärder eller med båt till Danmark för sammankomster med den danska organisationen. För värderingen av sagostundernas sociala och politiska betydelse måste förhållandet att sagostunderna samlade tusentals arbetarbarn i olika aktiviteter under flera decennier utgöra en grundval.

Jag har i denna artikel behandlat de socialistiska söndagsskolorna och de första åren av Sagostunds rörelsen. I mitt forskningsarbete arbetar jag vidare med pionjärorganisationen, Arbetarbarnens förbund och Sagostunds rörelsen under de senare åren.

Noter

1. Dalkvist O. ”Ett århundrade”. *Julfacklan*, 1899, s. 30.
2. Jag väljer att i denna artikel citera Otto Dalkvist (1863–1937) i denna fråga eftersom han var en av de ledande och mest engagerade inom det socialdemokratiska partiet, som arbetade med sagostunderna i Stockholm. Dalkvist var snickare, journalist, redaktör. Gick med i Socialdemokratiska vänsterpartiet; lämnade det 1929. Har skrivit en bibliografi i tre delar om *De svenska industriarbetarnas läge*, 1889, 1910, 1911. *Under bolagsvälde*, 1904. *Jag anklagar!*, 1910. *Svenska jordfrågor*, 1917. En del broschyrer såsom *Socialismens möjlighet*, 1890. *Socialism på allvar* 1919. Medarbetare i ett flertal tidskrifter, såsom *Zimmerwald*, och socialdemokratiska tidningar. För denna artikel är det viktigt att notera hans *Småskrifter för den socialistiska söndagsskolan* 1891.
3. Björklund G., ”Arbetarungdomens Sturm und Drang”. i *Arbetets söner del 1. Pionjärtiden*, red. Ström F., s. 279–289, Stockholm 1944.

4. Sjöberg S., 1944. "Med kunskapens vapen". I *ibid.*, s. 424–443.
5. Larsson A.P., *Den svenska söndagsskolans historia*, s. 23, Stockholm 1895. Arbetet är tillägnat Prins Oskar Bernadotte i det fjärde nordiska söndagsskolemötets styrelse samt fjärde söndagsskolemötet som hölls i Stockholm 9–11 augusti 1895.
6. Bergman J., *Den svenska nykterhetsrörelsens historia*, Stockholm 1918. Norling N.S., "Historisk återblick på det tillägnadägna halvseket". I *Femtio års Godtemplararbete i Sverige*, s. 7–65, Stockholm 1929.
7. Björklund jfr fotnot 3.
8. Arbetarrörelsens verksamhet med barn i andra länder under såväl 1800- som 1900-talet kommer jag att behandla i ett särskilt arbete. I SOU 1975:33 samt *Blågul fostran*, Stockholm 1977, har jag berört detta något.
9. Lindgren J., 1933. "De socialistiska söndagsskolorna – ungdomsrörelsens föregångare" i *Frihets* julnummer, den enda specialartikeln som behandlar de socialistiska söndagsskolorna.
10. Kongressprotokollet från det socialdemokratiska partiets konstituerande kongress i Stockholm 1889.
11. Protokoll från det socialdemokratiska partiets andra kongress i Norrköping 1891.
12. Flood H., *Den socialdemokratiska kvinnorrörelsen i Sverige*, Stockholm 1939. I boken finns en grundlig och informerande genomgång av Kvinnliga Arbetarförbundets protokoll, s. 10–15. Hulda Floods framställning har kunnat utnyttjas också för slutsatser om den socialistiska söndagsskolan i Malmö – även om hon inte själv nämner denna. De protokoll från Kvinnliga Arbetarförbundet som Hulda Flood granskat har jag inte kunnat återfinna.
13. Uppgifterna om den socialistiska söndagsskolan i Malmö har jag huvudsakligen hämtat från en omgång av *Arbetet* från dess start 1887–1895. I sökandet efter eventuell konservativ opposition har jag granskat de första årgångarna på 1890-talet av *Sydsvenska Dagbladet* och *Skånska Dagbladet*.
14. Elma Sundqvist, lärarinna, politiskt aktiv i Malmö tillsammans med Axel Danielsson, med vilken hon sammanlevde. Fortsatte efter Axel Danielsson sitt arbete inom SAP men var då inte engagerad i barnverksamheten.
15. Jfr fotnot 12.
16. Se bl a Zennström, P.O., *Lucifer. En bok om Axel Danielsson*. Stockholm 1967. Alsterdal A., *Brandsyn i samhället. Axel Danielsson 1863–1899*, Malmö 1962. Rosberg, E., *Ett halvsekel 1885–1935. Malmö Socialdemokratiska förening*, Malmö 1935.
17. *Sibirien. Ett blad för de rättslösa*, Stockholm 1891. En fyrasidig tillfällighetstidning som bara tycks ha utkommit en gång. Den utgavs av Norra Arbetarklubben där O. Dalkvist var medlem. På första sidan finns en bild av O. Dahlkvist (sic!). I tidningen finns dels en personteckning av O. Dalkvist skriven av honom själv, dels en särskild artikel om hur han tog initiativ till att starta den socialistiska söndagsskolan i Stockholm.

18. Socialdemokratiska förbundets protokoll 24 augusti 1891 (Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm). Jfr också Lindgren J., *Socialdemokratiska föreningen 1884–1934*, Stockholm 1934.
19. *Socialdemokraten* 23 oktober 1891. Jag har studerat *Socialdemokraten* från första årgången till och med år 1900.
20. *Folkviljan* 12 februari 1892.
21. Medlemsförteckning för Norra Arbetarklubbens söndagsskola samt inskrivningsbok för socialdemokratiska söndagsskolan i Södermalm (Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm).
22. *Småskrifter för den socialistiska söndagsskolan* samt *Skrifter för den socialistiska söndagsskolan*, Stockholm 1891. Jag har funnit fem sådana skrifter på Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm.
23. Jfr not 18.
24. Fernström K., *Ungsocialismen. En krönika*, s. 11, 187, Stockholm 1950.
25. Dalkvist O., "Socialistiska söndagsskolor" i *Socialdemokraten* 13 oktober 1900.
26. Motioner och protokoll från det socialdemokratiska partiets kongress 1899.
27. Dalkvist, O., "Socialistiska skolor" i *Folkviljan* 12 februari 1912.
28. Björklund, C.J., *En fritänkares levnadssaga. Viktor Lennstrand, banbrytare för den fria tanken bland Sveriges folk*, s. 39, Stockholm 1926.
29. Jag har med avsikt avhållit mig från att beskriva Utilistiska samfundet som sådant, utan låter detta samfund så att säga presentera sig självt genom presentationen av barnverksamheten.
30. Palmgren, Y., *Född till agitator. En studie i August Palms politiska utveckling och verksamhet*, s. 205, Stockholm 1971.
31. *Fritänkaren* 1 november 1889, s. 6. Den utilistiska söndagsskolan har jag kunnat beskriva med hjälp av samtliga årgångar 1888–1893 av Utilistiska samfundets tidning *Fritänkaren*.
32. Ernst Hellberg, lärare vid utilistiska söndagsskolan. Jag har ännu ej kunnat återfinna mera detaljerade och säkra persondata om Ernst Hellberg.
33. *Sibirien. Ett blad för de rättlösa*, s. 2.
34. Rudolf Maurits Klinkowström (1816–1902). Medlem av riddarhuset. Ivrig motståndare till representationsförslaget. Flitig debattör och motionsförfattare (*Nordisk familjebok* 1909).
35. Motioner i första kammaren nr 4, 1892.
36. *Sveriges allmänna folkskoletadgar 1842–1921*, Lund 1924. I § 7 anges de nödvändiga kunskaper som eleven bör ha inhämtat, i § 62 tas de enskilda skolorna upp.
37. Jonas Fredrik Lundgren, rektor vid Stockholms folkskollärarseminarium. Författarverksamhet, t ex *Barnpredikningar* (1877), *Föräldrars sanna prydnad* (1880), *Handledning vid bibelläsning i skolan: Bibelläsningen i småskolan* (1898) och *Bibelläsningen i folkskolan* (del 1–5 1894–1908).
38. *Tidskrift för folkundervisningen* årgång 11, s. 46–58, Stockholm 1892. *Ibid.*, s. 114.

39. Protokoll från kyrkomötet 1910. Kyrkomötets skrivelse nr 9. Motioner mot allmänna kyrkomötet nr 8. Bihang till allmänna kyrkomötets protokoll år 1910, Stockholm. I redogörelsen för kyrkomötet åberopar Lundgren en artikel i *Socialdemokraten* den 28 mars 1908 där det sägs att det är sagostunderna som angrips på kyrkomötet. De socialistiska söndagsskolorna fostrade en generation som bildade de socialistiska ungdomsklubbarna, menar man i *Socialdemokraten*.
40. Mötet i Folkets hus var uppenbarligen mer eller mindre ett privat initiativ från K.G. Ossiannilssons sida även om Socialdemokratiska ungdomsförbundet stod bakom. I april 1904 beslutade Malmö socialdemokratiska förening att ställa sig bakom initiativet att bevilja anslag för verksamheten samt arbeta för att starta en tidning. Jfr t ex E. Rosberg, a.a.
41. I första delen av sina memoarer *O gamla klang och jubeltid. Minnen från åren 1875–1914* (1945) berättar K.G. Ossiannilsson om denna tid i sitt liv. Enligt honom själv och uttalanden av Fabian Månsson skulle skalden vara ”den gyllne knappen på flaggstången” i Ungdomsrörelsen. Hans entusiasm var inledningsvis mycket stor. Han skrev ”Ungdomsmarschen”, en sång som sjöngs av Ungdomsförbundets medlemmar under många decennier.
42. *Solstrålen*, provnr 1906.
43. ”För de stora. Studentföreningen D.Y.G.:s konfessionslösa söndagsskola i Lund” i *Solstrålen* provnr 1906 samt Pauli I., ”D.Y.G. Några data ur en radikal studentförenings historia” i *Julfacklan* 1915, s. 15 ff.
44. Brev från Stockholm undertecknat Sven O. i *Solstrålen*.
45. Jfr Munzenberg, W., *Tag hand om barnen*, Stockholm 1918.
46. Protokoll från sagostunderna i Göteborg 1906–1908 (Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm).
47. Protokoll från Sagostunds-rörelsen i Helsingborg (Folkrörelsearkivet i Helsingborg).
48. Jag har utnyttjat protokoll och annat arkivmaterial om sagostunderna i Eskilstuna (Stadsarkivet i Eskilstuna).
49. Svar på rundskrivelse från Eskilstuna arbetarekommun (Stadsarkivet i Eskilstuna).
50. *Stormklockan* 26 november 1910, s. 2.
51. Stadgar för De ungas freds- och sagostunds-förbund, *Såningsmannen*, Stockholm 1916.
52. Farbror Sage är tidningens redaktör Einar Svedbärj, typograf i Eskilstuna och aktiv inom det socialdemokratiska partiet. Tillsammans med sin hustru Ellen, sedermera riksdagsledamot för SAP, ledde han under många år sagostunderna i Eskilstuna och gav ut *Lilla Solstrålen*.
53. *Stormklockan* 17 september 1910.
54. *Minnesskrift. Malmö sagostunder 1903–1928*, Malmö 1928.

Appendix. Program för DUF

De ungas freds- och sagostundsförbund – förkortat till D.U.F. – har till uppgift att samla den yngre svenska ungdomen av båda könen till målmedvetet, energiskt arbete för folkens förbrödring, fred och kulturella strävanden.

Detta sitt syfte vill förbundet nå genom väckande och upplysande arbete i freds- och andra humanitära och sociala frågor;

genom att vidga medlemmarnas blick på och intresse för den fredliga kulturen samt genom att fysiskt som andligt fostra sina medlemmar till sunda och goda människor och medborgare.

En viktig sida av förbundets värksamhet är att sätta medlemmarne i förbindelse med liknande organisationer och likasinnad ungdom i det egna såväl som främmande land.

Språkundervisning befrämjas, särskilt världsspråken ido och esperanto, internationell korrespondens förmedlas och resor till andra land, särskilt grannlanden, böra, där så ske kan, arrangeras.

I lek som allvar vill förbundet lära de unga rättskaffenshet, humanitet, enkelhet, hurtighet, rådighet och höja deras förmåga att reda sig i skilda förhållanden. Men emedan frihetsrörelserna i motsats till krigsväsendet utgå från altruistisk grund, vill förbundet oavlatligt framhålla, att de unga skola bidra till att göra världen ljusare och lyckligare. Detta sker bäst genom att de vänja sig att gå genom livet med öppna ögon och goda ögon och sålunda stå färdiga att hjälpande skynda till överallt där de genom ord eller handling kunna skapa glädje eller fylla behov. I främsta rummet skall detta tillämpas på hemmet och därvid bekämpas den falska manlighet och förvända kvinnlighet som exempelvis anser det opassande att hjälpa mor i hennes sysslor.

För att ytterligare inskräpa detta, anordnar förbundet årligen en högtidsdag, benämnd *Mors dag*. Det är en festdag, som i enlighet med ett av huvudstyrelsen uppgjort programförslag, inom varje avdelning firas så högtidligt omständigheterna tillåta, och till vilken medlemmarnes föräldrar inbjudas.

Varje förbundsmedlem, som har sin mor i livet, bär på denna dag en röd blomma; är modern död, bäres en vit blomma.

Huvudhögtidligheterna under denna dag är utdelandet av förbundets hedersdiplom till de medlemmar, som samtidigt de varit värksamma för förbundets bästa och syften i allmänhet, gjort sig kända för att i hemmet tillämpa de grundsatser, som här angivits. Då detta är förbundets högsta utmärkelse, får den ej utdelas utan att vederbörande centralstyrelse noga undersökt att förbundsmedlem är fullt värdig densamma.

Årligen anordnas inom varje grupp planteringsdag. Varje förbundsmedlem

skall då plantera minst ett skogs-, park- eller fruktträd. Medlemmar, som särskilt intressera sig för trädgårdsskötsel, skogsplantering, plantering efter vägar o.s.v. och övat sådan, få till denna dag sitt arbete granskat genom grupp styrelsen och belöningar utdelas till dem, som därav gjort sig förtjänta.

Medlemmarnes fysiska fostran ligger D.U.F. varmt om hjärtat.

Medlemmarne skola läras att värda naturen och göras förtrogna med hälsolärans grundsatser, varvid särskilt alkoholens, tobakens och kaffets skadlighet framhålles.

Friluftsliv ingår som viktigt led i förbundets värksamhet.

Lekstunder, utflykter med vandringar i skog och mark, gymnastikövningar sim-, rodd-, skridsko- och skidturer ordnas, men all slags tävlingssport, såsom varande fysiskt skadlig och ett bihang till militärväsendet, uteslutes.

Undervisning meddelas i naturskydd, sjukvård, desinfektion och hygien, hjälp vid olycksfall, livräddning, eldsläckning o. dyl. som i motsats till krigsväsendet har till uppgift att skydda liv och egendom.

Utflykterna ordnas så, att medlemmarne få lära känna olika delar av hemlandets natur, växt- och djurvärld, varvid djur- och naturskyddets grundsatser hos dem inpräglas.

Arbetarrörelsens utveckling i de tre nordiska länderna 1914–20

EDVARD BULL

I Sverige har norrmannen Edvard Bulls artikel från 1922 drabbats av ödet att vara känd av många men läst av få. I Norge har artikeln däremot alltsedan sin tillkomst varit både läst och omdebatterad. Man kan nästan säga, att de frågeställningar som Bull presenterar kommit att bestämma mycket av inriktningen i senare norsk forskning.

Det är därför rätt betecknande, att när Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historia utkom med sitt första nummer 1976, omtrycktes Bulls uppsats däri och en stor del av numret ägnades åt en diskussion av hans teser.

Artikeln publicerades ursprungligen i Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung 1922 och då närmast som en samtids-historisk rapport för tysk publik om de senaste årens utveckling inom den nordiska arbetarrörelsen. Men genom sitt breda perspektiv och Bulls ambition att förklara den olikartade utvecklingen i de nordiska länderna genom en analys av de skilda ekonomiska, klassmässiga, organisatoriska och politiska nivåerna har artikeln bevarat sin aktualitet och är betydligt mer än bara ett historiskt dokument.

Den mest iögonenfallande skillnaden mellan de tre nordiska ländernas arbetarrörelse är vänstersocialismens olika ställning. I Danmark är den ganska betydelselös – de små vänstersocialistiska grupperna och partierna har inget särskilt inflytande – i Norge är det högersocialismen som är dömd till relativ maktlöshet – Sverige till slut intar en mellanställning genom att det här har ägt rum en verklig partisprängning, där vänstersocialisterna visserligen är det svagaste av de båda socialistiska partierna, men ändå långt ifrån betydelselöst.

Orsakerna härtill är av tre slag: för det första må de sökas i själva den ekonomiska och sociala strukturen i de tre länderna, därefter i arbetarrörelsens his-

toriska utveckling och slutligen också i någon mån i personliga förhållanden.

För det första är det värt att lägga märke till att Danmark är det av de tre länderna där den egentliga industrin spelar den minsta rollen och där egentligen inte den verkliga storindustrin vunnit insteg. Danmark är ett land vars näringsliv helt behärskas av ett särdeles högt utvecklade, modernt jordbruk; det har en betydande handel och icke ringa skeppsfart. Men industrin är i huvudsak inriktad på att tillfredsställa jordbrukets och hemmamarknadens behov och har därför inte kunnat anta särskilt stora dimensioner. Den allmänna världstendensen mot industriell koncentration verkar visserligen här som annorstädes, men i avsevärt svagare grad än i t ex Norge och Sverige. Ännu 1906 var 56 procent av arbetarna inom hantverk och industri sysselsatta i företag med mindre än 10 arbetare, bara 17 procent i företag med över 100 arbetare.

I Sveriges ekonomiska liv har industrin en helt annan betydelse än i Danmark genom att den ger landet dess viktigaste exportartiklar. En gammal och högt uppdriven gruvindustri och en nyare men lika betydande industriell bearbetning av skogsprodukter (trävaru-, cellulosa- och pappersindustri) sätter sin prägel på den. Arbetarklassen i detta land har därför också en långt starkare klassprägel, en betydelsefullare klasstradition än i Danmark.

I Norge spelade visserligen den industri som var knuten till skogen och gruvorna en betydande roll vid sidan av konservindustrin, som bearbetar fångsten från de stora fiskerierna. Men det utmärkande för industrin här är ändå den plötsliga och väldiga framväxten från och med omkring 1905 av den industri som utnyttjar landets väldiga vattenfall. Utvecklingen har här gått i en takt, som vida överträffar tempot i de andra länderna. Inom loppet av en halv människooålder har det skapats en ny industriarbetarklass utan klasstradition och dessa nya arbetarmassor står gentemot stora, kapitalstarka bolag. De stora vattenfallsanläggningarna har medfört att anläggningsarbetarna, folk som inte är fackutbildade och heller inte bofasta, som flyttar från anläggning till anläggning och som därför är avsevärt mer oberoende av hänsyn till hus, hem och familj än de flesta andra arbetare, spelar en stor roll. Det plötsliga uppbrottet från ett gammalt bondesamhälle, nyskapelsen av industricentra vid de elektriska kraftanläggningarna har skapat en arbetarklass, som är öppnare för revolutionärt tänkande än de äldre, mer långsamt växande arbetarklasserna i grannländerna.

Det säger sig därför självt att arbetarrörelsen i de tre länderna – trots de nära, historiska samband som alltid har rått mellan dem – måste komma att få en helt annorlunda prägel. De ekonomiska och sociala problem som de stod

inför var av helt olikartad karaktär. Detsamma gällde i viss grad också de inrikespolitiska och utrikespolitiska frågorna. Och de tre arbetarklasserna var på samma sätt annorlunda, både i kraft av sin ekonomiska och sociala ställning och till följd av den olikartade psykologiska karaktär de har utvecklat.

Före världskrigets utbrott var dessa skillnader ännu inte helt klara. Först genom den stora världskatastrofen framträdde följderna av ländernas olika ställning. Men redan före 1914 hade arbetarrörelsen hos de tre folken utvecklats i var sin riktning.

Den danska arbetarrörelsen är den äldsta. Både den svenska och den norska arbetarrörelsen har uppstått som avläggare av den danska. I det lilla landet med de små avstånden och de jämna, likartade förhållandena och den helt dominerande huvudstaden – omkring en fjärdedel av landets befolkning bor i Köpenhamn – var organisationsarbetet mycket lätt, och redan före kriget var den danska arbetarklassen utan tvivel den bäst organiserade i hela världen, över hälften av den fanns vid världskrigets utbrott i fackföreningarna och både fackligt och politiskt var organisationen starkt centraliserad.

Denna maktställning gav förhoppningar om att kunna nå betydande resultat på reformistisk väg. Den häftiga författningsstriden på 1870- och 1880-talet hade fyllt den borgerliga vänstern med en verkligt radikal anda och då de borgerliga radikala bildade sitt eget parti 1905 blev det naturligt för detta att söka samarbete med socialdemokraterna. Två gånger, 1909 och 1913, gjorde socialdemokraternas hjälp det möjligt för de radikala att bilda regering, och den sista regeringen – under Zahle – blev med socialdemokraternas stöd sittande ända till påsken 1920.

Socialdemokraternas stora politiska uppgift under åren närmast före världskriget var att få grundlagen demokratiserad. I fast samarbete med de radikala lotsade den fram detta i en serie av kompromisser till ett halvvägs tillfredsställande resultat 1915. Ständiga omgrupperingar av de borgerliga partierna gav all slags kompromisspolitik en fruktbar jordmån och koalitioner och kompromisser präglade socialdemokratins lika fullt som de andra partierna.

Också i Sverige var koalitioner med de borgerligt frisinnade naturliga för socialdemokratins före världskriget. Också här gällde det att utveckla författningen i demokratisk riktning, i kamp mot en stark höger av monarkistisk och junkeraktigt prägel. Men arbetarrörelsen behöll likväl här en långt mer kampvillig karaktär än i Danmark.

Delvis sammanhänger detta med landets geografiska förhållanden. De stora avstånden, de olikartade livsvillkoren gjorde att det här inte kunde bli tal om en sådan centralisering som i Danmark. Massorna själva, mer än led-

ningen i Stockholm, gav rörelsen liv och färg, och den centrale ledargestalten, Hjalmar Branting, var inte bara en vida mer betydande personlighet än någon dansk eller norsk socialist utan också en kämpanatur, som var långt mindre villig att ge avkall på sina principer än de danska fackföreningsledarna och parlamentarikerna.

Men därtill kom att den ekonomiska kampen i Sverige fick en vida häftigare karaktär än i Danmark. En rad svåra lönestrider utkämpades – den största av dem alla, storlockouten 1909, slutade utan tvivel med nederlag för arbetarna och allvarlig tillbakagång för fackorganisationerna; men nederlaget, som ännu vid krigsutbrottet inte var helt läkt, skapade samtidigt en stark bitterhet i stora delar av den svenska arbetarklassen och dessutom en känsla av att nya kampformer var nödvändiga för att undvika något liknande en annan gång. Radikala strömningar av syndikalistiskt slag som redan tidigare hade gjort sig gällande, går starkare fram vid sidan av den parlamentariska koalitionspolitiken.

Samarbetet mellan socialdemokrati och liberaler hade blivit särskilt intimt efter valen 1911, som hade gett de båda vänsterpartierna en stor majoritet tillsammans i riksdagens andra kammare, medan högern fortfarande härskade i första kammaren. Genom att stödja den nya vänsterregeringen under Karl Staaff hoppades socialdemokraternas ledning på att uppnå stora praktiska reformresultat; men häri blev de i huvudsak besvikna och de ständiga kompromisser som det parlamentariska samarbetet nödvändiggjorde ledde till uppkomsten av en klar vänsterriktning inte bara i ungdomsrörelsen och enskilda radikala föreningar utan också i pressen och själva riksdagsgruppen.

I Norge blev det aldrig på allvar tal om koalition med den borgerliga vänstern. Vänsterns författningsstrid hade här förts till seger så tidigt som 1884, samma år som socialdemokratin första gången på allvar framträdde inför offentligheten. Med få och föga väsentliga avbrott har den borgerliga vänstern alltsedan dess behärskat landets politiska liv och socialdemokratins politiska front riktades därför lika starkt mot detta parti som mot den svagare högern. Bara tillfälligtvis har man kunnat tala om parlamentariskt samarbete mellan Venstre och socialister; men till någon planmässig och sammanhängande politik har detta samarbete aldrig fört. Fackorganisationen i Norge var bildad och hade fått sin karaktär, innan den stora industrialiseringsperioden påbörjades 1905. Den hade därför som hela industrin och arbetarklassen en rätt gammalmodig, småborgerlig prägel och den nya tiden måste helt naturligt komma att kräva en ny, mer effektiv och mer stridslysten fackorganisation. Till att börja med gav sig detta behov till uttryck i spridda ”ung-socialistiska” rörelser efter

svenskt mönster, men från omkring 1911 och framåt samlar sig de nya tendenserna till en klar och sammanhängande, facklig och politisk linje och den nya rörelsen får en framträdande ledare i en organisatorisk kraft som Martin Tranmæl.²

Ställningen i de tre länderna var således mycket olika vid världskrigets utbrott och de utrikespolitiska frågor som kriget ställde i förgrunden bidrog till att skärpa olikheterna. I Danmark och Norge var läget såtillvida ganska enkelt, eftersom det rådde obetingad enighet inom alla partier om att man till varje pris måste försöka att hålla sig neutral. Å andra sidan var Danmark av både militära och ekonomiska skäl så starkt beroende av Tyskland, liksom Norge av England, att dessa båda länders utrikespolitiska orientering mot var sin av de två stridande maktgrupperna var ganska given.

I Sverige var situationen annorlunda. Där reste kriget verkliga problem av en helt annan vidd än i grannländerna; där väckte frågan om den utrikespolitiska orienteringen den skarpaste inre strid; där fanns det ett verkligt krigsparti och hela striden om krigspolitiken skärptes ytterligare genom att den förbands med en allvarlig politisk kris, som hade skakat landet under de sista månaderna före utbrottet av världskriget.

Genom praktiskt taget alla europeiska länder gick det som bekant 1913 och första hälften av 1914 en chauvinistisk-militaristisk våg, en förberedelse för det stora kriget. Också i Danmark – och ännu mer i Norge – var denna våg märkbar. Men det var bara i Sverige som den antog verkligt betydande dimensioner, vilket i huvudsak kan förklaras av att Sverige var det enda av de skandinaviska länderna vars militärgeografiska och militärpolitiska situation möjliggjorde en mer aktiv, nästan självständig utrikespolitik. Danmark var i ett krig så obetingat hänvisat till Tyskland, Norge till England, bägge länders resurser så obetydliga att det överhuvudtaget var omöjligt att uppjobba en verklig militaristisk stämning där. I Sverige kunde det däremot till en viss grad vara fråga om ett val mellan Tyskland och Ryssland och för herradömet över Östersjön var det alls inte likgiltigt vilken av de två maktgrupperna Sverige slöt sig till. Den gamla, adliga militärkassen i Sverige med sina utpräglade tyska sympatier kunde därför i Sverige verkligen ha ett slags reell grund för att driva en verklig militaristisk politik.

Den borgerligt radikala ministären Staaff (1911–1914) förde med stöd av arbetarrörelsen en ganska kraftig antimilitaristisk³ politik. Hela det liberala partiets tänkesätt var dessutom i sina ideal och sympatier nära knutet till de västeuropeiska makterna, medan högerpartiet tvärtom från sekelskiftet drev över mot en rent ensidig tysk orientering. En i och för sig utan tvivel fullt

berättigad fruktan för den ryska militarismen blev konstgjort uppgiterad från extremt högerhåll⁴ och bidrog till att stärka både de tyska sympatierna och den militaristisk-chauvinistiska stämningen.

Kung Gustaf V (1907–), som stod militärpartiet nära, grep då i början av 1914 personligen in med ett uppseendeväckande tal (Borggårdstalet) som förde den politiska spänningen till kris, i det att han utan att först ha hört ministärens råd tog obetingat parti för de från högern uppställda militära kraven. Den liberala regeringen inlämnade därefter självklart sin avskedsansökan och kungen utnämnde en högerregering under Hjalmar Hammarskjöld, som upplöste riksdagens andra kammare och utlyste nyval.

Valkampen försiggick under en väldig upphetsning. Den rörde sig dels om själva militärfrågan, dels om kungens personliga maktställning och slutade med ett väldigt nederlag för de liberala, som förlorade 27 platser till högerpartierna och 9 till socialdemokraterna. Tillsammans hade dock de liberala och socialdemokraterna fortfarande ett absolut flertal.

Den politiska kris som landet således stod mitt uppe i sommaren 1914 var av allvarligaste slag och kunde lätt ha fört till våldsamma omvälvningar, om icke världskrigets utbrott helt hade ändrat läget. Under intrycket av händelserna de första dagarna i augusti 1914 gick nämligen större delen av det liberala partiet i riksdagen över till högerens ståndpunkt i militärfrågan och regeringsförslaget om en avsevärd utvidgning av hären antogs den 12 september. Som i de flesta andra länderna påtog sig de olika partierna också en viss ”borgfredsskyldighet”, och ministären Hammarskjöld kunde därför lugnt bli sittande, praktiskt taget utan systematisk opposition, ända till början av 1917.

Redan tidigt under kriget uppstod det emellertid i Sverige en ”aktivistisk” rörelse med avsikten att driva in landet i kriget på centralmakternas sida.⁵ Officiellt tog alla de stora partierna utan tvivel avstånd från aktivisterna och gav uttryck för sin obetingade neutralitetsvilja. Bland aktivisterna fanns det också folk från alla partier – till och med socialdemokrater⁶ – men i huvudsak kan aktivismen med full rätt karakteriseras som en högerrörelse och trots allt officiellt avståndstagande fanns det märkbar sympati för den i högerens press. Också inom regeringen rådde det en tydlig tyskvänlig stämning som särskilt representerades av regeringschefen, landshövdingen Hammarskjöld, medan däremot utrikesministern, bankdirektör K. Wallenberg, lutade sig mer åt västmakterna.

Som motvikt till högerens tyskvänlighet och den därav följande aktivistfaran – som tidvis gjorde att Sveriges ”uppslutning” på centralmakternas sida syntes hotande nära – framhävde liberalerna och socialdemokraterna starkt ententevänliga synpunkter och i synnerhet Branting gick i detta hänseende

mycket långt – vida längre än vad som var förenligt med en konsekvent internationalistisk uppfattning.

En rad olika omständigheter, väsentligen av politisk art, verkade således i början av kriget till att driva de svenska socialdemokraterna samman med liberalerna till kamp mot högern, även om de förvisso också hade fått ögonen öppnade för att liberalerna inte var att lita på, när det kom till kritan. Men samtidigt uppstod det också från olika håll i partiet den kraftigaste opposition mot den officiella partiledningens hållning.

Det dröjde emellertid inte länge, förrän krigets ekonomiska och sociala följder med dyrtid, varubrist och spekulation började göra sig gällande i alla de tre nordiska länderna – men förvisso med en karaktäristisk skillnad. Danmark kom nämligen att lida av betydande arbetslöshet, men hade alltid rikligt med livsmedel. I Sverige och Norge var det överflöd på arbete men tidvis mycket knappt om mat. Denna skillnad måste åter komma till att utöva sitt inflytande på arbetarrörelserna i de respektive länderna.

Huvudorsaken till skillnaden låg naturligtvis i själva den ekonomiska grundvalen för de tre ländernas näringsliv. Danmark med sitt starka jordbruk har alltid haft mer än nog av livsmedel för sin egen förbrukning och har kunnat bedriva en betydande export av jordbruksprodukter. Även om nu den för det intensiva jordbruket nödvändiga importen av kraftfoder och konstgödsel kraftigt gick ned under kriget, betydde detta ändå bara en reduktion av det överskott som kunde exporteras; någon fara för landets egen försörjning med mat var det inte tal om.

Sverige och Norge däremot har alltid varit hänvisade till att importera en väsentlig del av sitt behov av näringsmedel, och även om jordbruket utvecklades kraftigt under kriget – dels på grund av de stadigt stigande priserna på jordbruksprodukter, dels på grund av direkta statliga åtgärder – blev det inte tillnärmelsevis nog för att ge befolkningen den mat som den behövde. Om England lade hinder i vägen för tillförseln, skulle det därför genast märkas på matransonerna.

Industriellt var förhållandet det omvända. Medan Danmarks jordbruksexport var av stor betydelse både för England och Tyskland, var dess industri praktiskt taget bara avsedd för hemmamarknaden, och ingen av de krigförande makterna hade därför något speciellt intresse av att hjälpa till att hålla den igång. Industrins råvaruförsörjning ställdes därför från första stund inför betydande svårigheter med därav följande inskränkningar och arbetslöshet.

Den svenska och norska industrin var däremot av den allra största betydelse för båda de krigförande maktgrupperna. I synnerhet gällde detta gru-

vorna, trävaru- och kväveindustrin och för Norges vidkommande kom därtill också skeppsfarten,⁷ som var av största vikt för England. Både Tyskland och England hade därför – i något olika grad för de båda länderna – det största intresse av att upprätthålla dessa näringsgrenar i de två länderna och att skaffa dem de nödvändiga leveranserna, nämligen av kol. Då både skeppsfarterna och priserna på alla krigsförnödenheter – metaller, skogsprodukter, kväveprodukter och liknande – gick upp kraftigt och steg stadigt under hela krigets förlopp, fick därför skeppsfarten och huvuddelen av den svenska och den norska industrin ett starkt uppsving och i stället för arbetslöshet blev det i Sverige och Norge tvärtom brist på arbetare för industrins ökande behov.

Den naturliga ekonomiska situationen blev emellertid i viss mån modifierad av de tre ländernas utrikespolitik.

Danmark låg utan tvivel mest utsatt till och här var också fruktan för att bli indragen i kriget störst vid början av kriget. Utfarten till Östersjön gick genom de danska farvattnen och herraväldet över dem var därför av allra största vikt för båda de krigförande grupperna. Danmarks utrikespolitik måste därför föras med stor försiktighet och med den mest skrupulöst noggranna neutralitet. De förhandlingar som av denna anledning fördes från dansk sida under krigets första dagar och veckor dels med den tyska, dels med den engelska regeringen är ännu bara delvis kända. Men de ledde i alla fall till ett för Danmark lyckligt resultat och alla politiska partier var eniga om den politik som fördes. För att manifesteras detta kompletterades Radikale Venstre-regeringen med medlemmar av andra politiska partier – också från socialdemokratin – som ministrar utan portfölj.

Under krigets lopp blev emellertid Danmarks utrikespolitiska läge ännu mer komplicerat, då den slesvigiska frågan åter blev rest, förvisso inte i den officiella diskussionen men i förtroliga politiska överläggningar. Partierna stod här rätt skilda. Vänsterpartierna lade så stark vikt vid ett vänskapligt förhållande till Tyskland, att de inte ville få tillbaka det danska Nordslesvig, såvida det inte kunde ske med Tysklands goda vilja. Utifrån den ståndpunkten gjorde det litet till eller ifrån om Tyskland led nederlag eller ej, då de två länderna under alla omständigheter skulle förbli grannar i framtiden.

För högerpartierna var däremot återförvärvet av det danska Nordschleswig en så stor nationell sak att det inte kunde hjälpas om det ledde till ett ovänskapligt förhållande till Tyskland. Av historiska skäl önskade dessutom dessa partier dra gränsen så långt söderut som möjligt utan hänsyn till att Danmark därigenom fick ett tyskt irredenta att dras med, medan vänsterpartierna inte ville ha mer än de helt och hållet danska distrikten. I praktiken blev denna

motsättning först och främst en fråga om gränsen skulle dras norr eller söder om Flensburg, Sönderjyllands största och viktigaste stad.

Så länge Tysklands ställning under världskriget var stark, framträdde inte dessa motsättningar klart; alla planer på att få det danska Nordslesvig tillbaka måste ju främjas genom förhandlingar med Tyskland. Dessa ledde dock till att högerpartiernas sympatier helt och hållet låg hos ententen, medan vänsterpartierna var mer tyskvänliga. Och då Tysklands definitiva nederlag närmade sig ledde den skilda uppfattningen i den nordslesvigska frågan till en våldsamt och förbittrad kamp i Danmark.

Utifrån de politiska förhållandena i sina respektive länder drevs således den svenska socialdemokratien till en ententevänlig, den danska till en tyskvänlig, politik. För Danmarks vidkommande tillkom dessutom också gamla och nära förbindelser mellan de danska och tyska fackföreningsledarna och politiska socialdemokratiska ledare. Dessa förbindelser upprätthölls och stärktes under kriget och sympatierna för de tyska majoritetssocialisternas politiska linje var i stark tillväxt bland deras danska kolleger under hela kriget.

I Norge var det mycket lättare att upprätthålla en konsekvent internationell hållning. Landets ekonomiska beroende av England, ententens skickligt organiserade propaganda och tyskarnas hänsynslösa kamp mot den norska handelsflottan och de norska sjömännen ledde utan tvivel till att det inom den norska arbetarklassen liksom bland den norska befolkningen i övrigt växte fram en ganska stark tyskfiendtlig känsla. Men det var hela tiden fullkomligt otänkbart att en sådan känsla skulle kunna få några egentliga praktiska konsekvenser i riktning mot ett deltagande i kriget och Englands hårdhänta behandling av de norska sjöfarts- och importintressena förhindrade att det skapades något egentligt starkt ententevänligt parti i landet.

Den borgerligt radikala regeringen, som satt vid makten i Norge ända från 1913 till 1920, förde då också en efter förmåga helt neutral och opartisk utrikespolitik. Denna politik var förvisso ständigt utsatt för våldsamma angrepp både i pressen och i Stortinget. Men angreppen gällde i allmänhet bara sättet som neutraliteten hävdades på, inte själva den principiella grundvalen, och när regeringen blev beskylld för alltför stor tyskvänlighet gick invändningarna i regel ut på att den var oneutral, inte på att den skulle uppge neutraliteten till fördel för England.

Det var därför förhållandevis lätt för det norska arbetarpartiet att hålla rena internationella linjer. Besvikelsen över den tyska socialdemokratins hållning vid krigsutbrottet och över borgfredspolitikerna därefter var förvisso stor och djup och bara beundran för Karl Liebknechts rakryggade kamp mot

militarismen och kriget bidrog till att bevara sympatierna för tysk socialism i Norge.

Också inom norsk socialism kunde man förvisso iaktta vittnesbörd om ett ställningstagande till världskriget utifrån borgerliga, nationella synpunkter i stället för utifrån socialistiska, internationella. I synnerhet gällde detta partiets huvudorgan *Social-Demokraten* i Kristiania, vars redaktör Jakob Vidnes – utan tvivel under stark påverkan av Hjalmar Branting i Sverige – efter hand blev ensidigt franskt-engelskt orienterad. Men både den övriga arbetarpressen⁸ och partiavdelningarna runt omkring i landet höll sig i detta avseende långt friare.

Mot den här skisserade bakgrunden måste man se de inre brytningar som har kännetecknat arbetarrörelsen i de tre länderna under krigsåren och gett denna period av rörelsens utvecklingshistoria dess säregna prägel. Starkast och tydligast gör sig brytningen utan tvivel gällande i Sverige, där kampen mellan partiledningen och olika oppositionella grupper utanför partiet (syndikalister och ungsocialister) och inom det (ungdomsförbundet⁹) tidigare hade varit mycket bitter.

Krigsutbrottet ledde naturligtvis här som på andra ställen till en viss förlamning av partiarbetet. Den ordinarie partikongress som skulle ha hållits i augusti 1914 upplöste sig igen med en gång efter att bara ha antagit ett neutralitetsmanifest. Men i november–december sammanträdde den igen och resultatet av dessa förhandlingar blev utpräglat moderat-reformistiskt, genom att den för det första godkände alla partiledningens åtgärder mot Socialdemokratiska vänsterföreningen och därefter uttalade sig för ett organiserat samarbete med det liberala partiet, eventuellt också med deltagande i en liberal-socialistisk regeringsbildning. Därefter är det också värt att lägga märke till att kongressen betecknar en avgjord seger för partiledningen, i synnerhet Branting, och en betydlig förstärkning av dess makt. Det är därför heller inte att undra på att ungdomsförbundets kongress, som hölls omedelbart efter partikongressen, tog skarp ställning mot denna och i synnerhet uttalade sitt beklagande av riksdagsgruppens påstått programvidriga hållning. Den hotade därför också med att vid valen bara verka för kandidater som klart och otvetydigt band sig för partiets program – naturligtvis som ungdomsförbundet ville ha det uppfattat.

Denna programstrid gällde först och främst militärfrågan, där det 1908 hade antagits en kompromissformulering av partiets ståndpunkt som kunde uppfattas på olika sätt och där alltså båda parter kunde hävda att de hade rätt. I verkligheten var det på denna punkt ganska djupgående motsättningar i partiet genom att vänstern önskade en obetingad avväpning, medan det på den andra sidan fanns starkt försvarsvänliga element i partiet. Branting och par-

tiledningen stod visserligen inte så långt till höger som de mest långtgående av de senare, men hade dock ständigt lätt att förmå sig till att gå med på nya ökningarna av militärbudgeten, dels för att rädda samarbetet med liberalerna, dels på grund av en övertygelse om nödvändigheten av ett mer eller mindre starkt militärväsen. Före 1914 hade det till nöds gått att slå ett slags bro över dessa motsättningar. Men med den centrala ställning som krigs- och fredsfrågorna måtte inta i all politik under världskriget var det ganska omöjligt att täcka över dem längre.

Då aktiviströrelsen – som den framstälts ovan – började gripa omkring sig under 1915 och då ledande högersocialdemokrater från högerflygeln – som professor Steffen – blev starkt komprometterade av den, började ungdomsrörelsen och *Stormklockan* att kraftigt agitera för att dessa människor skulle uteslutas ur partiet. De blev emellertid varmt försvarade av en rad enskilda personer och tidningar på partiets yttersta högerflygel – den mest framträdande av dem var friherre Erik Palmstierna – vilket naturligtvis måste göra partiets radikalare element oroliga för hur långt de kunde lita på partiet som helhet om det på allvar blev fråga om att dra in Sverige i världskriget.

Under inflytande härav och av fruktan för den ständigt ökande aktiviströrelsen började därför vänsterriktningen att agitera för inkallandet av en ”arbetarfredskongress” med huvudsyftet att förbereda organiserandet av en storstrejk mot kriget och därmed också skrämja borgerskapet bort från aktivistiska krigsäventyr.

En sådan kongress ville Branting och partiledningen inte veta av. I sitt ivriga parlamentariska samarbete med liberalerna var den emot användandet av sådana utomparlamentariska medel. Den föredrog de små parlamentariska resultaten framför de stora demonstrationerna, den var ”realistisk” och inte ”romantisk” och den såg dessutom i de radikala ledarnas kongressplaner ett ingrepp i partibyråkratins rättmätiga myndighetsområde. Kongressagitorerna ville verkligen också med hjälp av sin irreguljära fredskongress framtinga en ordinarie partikongress, då de menade att frågan om strejk mot kriget var så stor att den måste avgöras av partiets högsta demokratiska instans.

Trots partiledningens motstånd kom arbetarfredskongressen, arrangerad av ungdomsförbundet, till stånd i mars 1916, och både före, under och efter den fördes det mellan de två riktningarna den våldsammaste polemik om alla möjliga, stora och små frågor i samband med den. Den viktigaste följden av kongressen blev emellertid den politiska process som åklagarmyndigheterna iscensatte med anledning av den, genom att åtala Zäta Höglund och ett par andra av ledarna för kongressrörelsen,¹⁰ för landsförräderi på grund

av antimilitaristiska och antiaktivistiska tal, som de hade hållit vid kongressen. Åtalen, som också följdes av hårda straff, var inte något isolerat fenomen utan ett led i myndigheternas systematiska kamp mot yttrandefriheten på det område det här gäller med hjälp av polis- och rättsåtgärder i alla möjliga former,” och vänstersocialisterna var mycket förbittrade över att inte Branting och partiledningen hjälpte dem så kraftigt som de ansåg de hade rätt till mot dessa övergrepp från myndigheterna.

Det är överflödigt att närmare gå in på alla de andra punkter som kampen rörde sig om: om ungdomsförbundets anslutning till Zimmerwald-internationalen, bildandet av en egen vänstergrupp inom riksdagsfraktionen, den officiella partiledningens obetingade krav på att radikalerna skulle böja sig för fraktionens majoritetsbeslut, *Stormklockans* kamp mot den högersocialistiska pressen, i synnerhet mot *Social-Demokraten* och Branting, radikalernas indignation över partiets opportunism i tull-, skol- och tankefrihetsfrågorna. Det är alltsammans, hur smått och obetydligt det än kan se ut, uttryck för samma djupgående meningsskiljaktighet i uppfattningen om vad som är socialistisk politik som vi under de följande åren har sett öppnas mellan högersocialister och vänstersocialister i nästan alla europeiska länder¹² och det är ganska meningslöst nu att diskutera vilket av partierna som ”hade rätt” i de olika frågorna.

Från partiledningens sida försökte man i det längsta att hävda att det inte fanns någon verklig grund för striden och att den egentligen närmast berodde på omedgörlig och envis grälsjuka bland ungdomsförbundets folk. Men då dessa kort efter marskongressen 1916 startade sin egen tidning *Politiken* i Stockholm i direkt konkurrens med *Social-Demokraten* och då ungefär samtidigt de radikala riksdagsmännen bildade sin egen grupp inom fraktionen, svarade partiledningen med att föreslå partikongressen följande år att ungdomsförbundets ledning borde uteslutas ur partiet, om den icke böjde sig och för framtiden lovade att rätta sig efter organisationsmässiga beslut av partiet och dess avdelningar.

En sådan kapitulation på nåd och onåd har väl partiledningen i verkligheten knappast väntat sig. Frågan om bildandet av ett nytt, socialistiskt vänsterparti hade i verkligheten varit aktuell ända sedan våren 1916. Och då partikongressen i början av 1917 helt och hållet tog ställning för partiledningens svarade radikalerna i ungdomsförbundet och riksdagsgruppen med att välja en kommitté för att förbereda bildandet av ett nytt parti. På en konstituerande kongress i Stockholm den 13–16 maj 1917 bildades så till slut Sveriges socialdemokratiska vänsterparti.

Trots att det nya partiet hade ganska stora organisatoriska svårigheter att kämpa med nådde det dock rätt långt: under den första tiden innan dess andra kongress hölls, de första dagarna i juni 1918, hade det bildats mer än 500 vänstersocialistiska partiavdelningar runt om i landet, partiets medlemsantal uppgick till ca 20 000, det kontrollerade 9 partitidningar och vid riksdagsvalet på hösten 1917 fick det omkring 60 000 röster.

Det gamla partiet var dock fortfarande förkrossande överlägset, vilket tydligast framgår av valsiffrorna. Mot de 60 000 vänstersocialistiska rösterna stod nära 230 000 högersocialistiska. Av visst intresse är det i detta sammanhang att lägga märke till rösternas geografiska fördelning: i Götaland utgjorde vänstersocialisterna mindre än 13 procent av det samlade socialistiska väljarantalet och i Svealand mindre än 19 procent, medan det däremot i Norrland räknade mer än 50 procent.

Ser vi på det samlade socialistiska väljarantalet visar resultatet 1917 en väldig framgång sedan chauvinistvalet 1914: socialisterna har gått fram med 22 000 röster till 289 000 som står gentemot ett samlat borgerligt röstetal på 404 000, och också inom det borgerliga lägret är det en märkbar förskjutning till vänster, genom att högern har gått tillbaka med 66 000 röster och liberalerna gått fram med 5 500, så att dessa två partier nu är nära nog lika starka.

Följden av detta val måste med naturnödvändighet bli ett regeringsskifte; högerregeringen avgick och då valresultatet hade uppnåtts genom en koalition mellan liberaler och socialdemokrater måste också en del representanter för det högersocialistiska partiet gå in i en koalitionsregering under ledning av den liberale professorn Nils Edén. Branting själv ingick dock av "hälsoskäl" bara en kort tid i denna regering.

Kampen mot den konservativa regeringen – som för övrigt under sin ämbets tid visat sig åtskilligt klokare och försiktigare än sitt parti – hade i huvudsak gällt bevarandet av strikt neutralitet under världskriget. Neutralitet – möjligen med en viss lutning över mot västmakterna – blev därför också en huvudpunkt på den nya regeringens program och vid sidan därav tog den upp det gamla demokratiska kravet på allmän och lika rösträtt. Under den blodiga kampen mellan röda och vita i Finland i början av 1918 fördes det från konservativt och nationalistiskt håll en våldsam agitation för att Sverige skulle gripa in på de vitas sida; när det ändå lyckades att hålla landet neutralt även här, skylldes man det förvisso i någon mån på regeringens socialistiska medlemmar, men ännu mer på den starka rörelsen bland de organiserade arbetarna.

Vid den ordinarie riksdagen 1918 strandade däremot rösträttsreformen på de konservativas motstånd. Efter den tyska novemberrevolutionen samman-

kallades det emellertid en ny, urtima riksdag, och under påverkan av den stämmingsvåg som då gick över världen genomfördes rösträttsreformen och det i ännu radikalare form än vad de liberala ursprungligen hade önskat (allmän, lika rösträtt både för män och kvinnor; direkt och från 23 års ålder till andra kammaren; indirekt och från 27 års ålder till första kammaren). Våren 1919 genomfördes också en lag om åtta timmars arbetsdag.

Därmed var koalitionen arbetsprogram genomfört och det gick inte att blåsa något nytt liv i den. Den sprack emellertid inte förrän nästan ett år senare och då på en speciell fråga som en kommunal skattereform som den socialdemokratiska finansministern Thorsson hade låtit utarbeta förslag till.

Kommunalskatten i Sverige var en ren inkomstskatt utan verklig progressivitet, som därför vilade hårt på arbetare, tjänstemän och andra fast avlönade; däremot slapp bönder, godsägare och andra jordägare alltför lätt undan, då de inte beskattades efter sin verkliga inkomst utan efter en antagen inkomst på 6 procent av egendomens värde, och denna var åter som regel alltför lågt taxerad. Med krigstidens stigande förtjänster både på jordbruksprodukter och på hus och liknande hade detta blivit fullkomligt meningslöst.

Liberalerna ville här bara gå med på en reform som avhjälpte de allra grövsta orättfärdigheterna medan socialdemokraterna krävde en radikal omläggning till lindring för arbetare och småfolk och med ökad beskattning av kapital och fast egendom.

På denna fråga sprack koalitionen i mars 1920 och Branting bildade en ny, rent socialdemokratisk regering, trots att han inte hade majoritet i någon av kamrarna, men med stöd av ett beslut på en partikongress kort tidigare.

Den nya regeringens program omfattade vid sidan av den kommunala skattereformen lösning av bostadsfrågan i städerna och utredning av socialiseringsfrågan och industrins socialisering. Förslag blev också mycket snart framlagt i riksdagen, men då regeringen inte hade majoritet kunde den inte vänta sig att få dem genomförda. En nedsättning av värnpliktstiden antogs med stöd från en del borgerliga pacifister; men för verkliga socialistiska reformer kunde Brantings regering inte uträtta mycket och inte heller kunde den – i betraktande av det motstånd den mötte från majoriteten av ämbetsmännen – uträtta något särskilt för demokratiseringen av administrationen. Den var i det avseendet lika maktlös som de majoritetsstyrda regeringarna i Tyskland efter revolutionen.

Gentemot dessa mycket små resultat av den Brantingska koalitionspolitiken står den skada, som därigenom har tillfogats det socialistiska agitationsarbetet och den försvagning av det revolutionära sinnelag som en stor del av

den svenska arbetarklassen har drabbats av. Vänstersocialisterna har uppenbarligen haft samma skäl till kamp mot det gamla partiet efter brytningen 1917 som före.

Och lika så starkt som de inre förhållandena verkar de internationella till att förbittra kampen. Medan vänstersocialisterna anslöt sig till Moskvainternationalen, fortsatte Branting och hans parti sin ensidiga ententevänliga politik. Medan detta hade kunnat förklaras under kriget och i någon mån försvaras utifrån motsättning till den tyskvänliga svenska överklassen, blev läget ett helt annat efter den ryska revolutionen 1917 och Tysklands nederlag 1918. Ententens imperialistiska undertryckande av Tyskland och dess förbittrade kamp mot den ryska sovjetregeringen var en så ren och oförfalskad klasspolitik som det är möjligt, och när Branting-partiet alltjämt fortsatte med sin ententevänlighet måste det för de konsekvent socialistiskt tänkande radikalerna framstå som den rena antisocialismen; det samma gäller naturligtvis också om högersocialisternas utpräglad fientliga hållning till den ryska revolutionen.

Någon verklig framgång har ändå inte vänstersocialisterna haft bland Sveriges befolkning. Dels hänger det samman med inre stridigheter inom partiet självt – under vilka bl a en man som borgmästare Lindhagen har trätt ur – och förbittrade strider med syndikalisterna, dels hänger det också samman med en styrka som alltid ligger i ett gammalt välorganiserat parti med stora traditioner, dugliga ledare, en stark press osv. Ännu vid utgången av 1919 räknade det vänstersocialistiska partiet mindre än 24 000 medlemmar och vid riksdagsvalet 1920 reducerades dess röstetal betydligt i jämförelse med 1917.

Förklaringen till den svåra nedgången 1920 må dock inte bara sökas i det vänstersocialistiska partiet självt. Valen 1920 betecknar nämligen på det hela taget en stark reaktion mot valen 1917; över hela linjen har de konservativa partierna framgång och alla vänstergrupper ända till liberalerna tillbakagång och denna reaktion är åter inte något uteslutande svenskt fenomen. Det återfinns över hela Europa, i olika former, och hänger samman med hela den förändrade världssituationen både politiskt och ekonomiskt.

Ekonomiskt är det särskilt viktigt att lägga märke till att det stora jobberiet och spekulatjonen från krigstiden nu i allt väsentligt hade ebbat ut och att de dåliga tiderna började anmäla sig. Samtidigt har arbetarna till slut – som vi skall se senare – lyckats upprätthålla sina löner så pass att de fått en någorlunda kompensation för dyrtidsstegringen. Gentemot den försämring av den ekonomiska situationen som nu inträder har de inte längre någon särskild utsikt till att hävda lönerna ytterligare; men då kapitalisterna ännu inte har

samlat sig till en offensiv för att få ned dem igen – vilket först på allvar inträffar i början av 1921 – är intresset för fackliga aktioner och andra klasskampsrörelser mycket svagt under den senare delen av 1920.

Vad framför allt gäller vänstersocialisterna hade det redan från första början varit en svaghet i deras rörelse att de inte hade något grepp om fackföreningsrörelsen. Först 1919 började de ett systematiskt arbete för att revolutionera den – men då var det för sent för att kunna vinna något verkligt inflytande inom fackföreningarna, innan nedgången på allvar satte in. De verkligt radikala elementen i fackföreningsrörelsen såg med misstro på vänstersocialisternas svaga politiska ställning och på deras tidigare fackliga likgiltighet och de kände sig därför mer tilltalade av syndikalistiska och andra antiparlamentariska tankeriktningar.

Till slut bör man väl också söka en av förklaringarna till de svenska vänstersocialisternas svårigheter att få grepp om de egentliga arbetarmassorna däri att de i sin iver för Tredje internationalen och i känslan av sin egen svaghet har stött sig alltför mycket på de ryska bolsjevikerna och i motsvarande grad har försummat den dagspolitiska verksamheten i sitt eget land.

När den revolutionära grenen av arbetarrörelsen i Norge i så långt högre grad än i Sverige har lyckats att vinna massorna och bli en verklig massrörelse beror det säkert inte minst på den omständigheten att den i Norge inte bara som i Sverige har sin rot i ungdomsrörelsen utan i minst lika hög grad i fackoppositionen. Revolutioneringen av arbetarrörelsen har därför ägt rum någorlunda parallellt på fackligt och politiskt område, även om utvecklingen naturligtvis har gått något fortare i den politiska rörelsen än i den fackliga. Helt medvetet har man också alltsedan 1911–1912 från den radikala flygelns sida arbetat på att radikaliserar rörelsen inifrån och inte låta sig drivas till någon splittring; därvid kunde man inte bara ha hopp om att i sinom tid erövra hela parti- och organisationsapparaten, utan vad som var avsevärt viktigare: man riskerade inte att förlora förbindelsen med massorna.

Det är kanske tveksamt huruvida en sådan politik hade kunnat låta sig genomföras i Sverige eller Danmark. Det är i alla fall helt säkert att en rad moment – bortsett från de ekonomiska och sociala olikheter som nämndes i början av denna framställning – gjorde det avsevärt lättare att föra den i Norge än i något av de två andra länderna. Först och främst kommer här i betraktande den starka decentraliseringen och den därmed sammanhängande större demokratin i den norska rörelsen. Vi har redan nämnt hur detta gör sig gällande i pressens uppbyggnad och hur detta har öppnat vägen för en sund och fruktbar kritik inom rörelsen och detta är kanske det viktigaste. Men det är

heller inte betydelseöst att – speciellt under de sista 4–5 åren – den politiska kursen har bestämts av årliga partilandsmöten,¹⁴ där makten ligger hos valda representanter, inte hos professionella förtroendemän eller en fast centralledning.

Också nomineringen av Stortingskandidater är i Norge – till skillnad från i Danmark – ordnad demokratiskt och decentraliserat genom att den helt har överlåtits till de lokala organisationerna, och det är överhuvudtaget karaktäristiskt för den norska rörelsen att den aldrig har varit rädd för att byta ut sina ledare, när deras åsikter inte längre stämde överens med flertalets inom de olika organisationerna; det har därför varit en långt starkare cirkulation än i Danmark och Sverige, där man i största möjliga utsträckning har hållit fast vid sina gamla, beprövade ledare.¹⁵

Trots denna cirkulation har man dock i Norge upplevt det att merparten av Stortingmännen har tillhört den gamla riktningen, sedan både partiets landsmöte och största delen av lokaltidningarna har gått över till den nya. Och det utvecklade sig därför under flera år ett visst motsättningsförhållande mellan Stortingsgruppens flertal och partiledningen.

Detta är naturligtvis inte onaturligt såtillvida att man vid nomineringen av Stortingskandidater alltid kommer att vara benägen till att ta ett visst opportunistiskt hänsyn till vem som har lättast för att samla röster, och Stortingmännen kommer därför i regel att finnas på den moderata flygeln i ett socialistiskt parti. Därtill kommer också att när utvecklingen går så snabbt som den har gått i Norge sedan 1907 kommer de Stortingsmän som nominerades 1918 – och som till stor del också hade varit uppställda vid tidigare val – att ofta vara distanserade av utvecklingen 1919 och 1920. Och till slut har själva det parlamentariska arbetets karaktär förvisso en tendens till att utveckla opportunistik och benägenhet för kompromisser.

För att förstå skillnaden mellan arbetarrörelsen i Norge och Danmark är det slutligen också värt besväret att peka på akademikernas olika roll i de båda länderna. I den danska arbetarrörelsen har egentliga akademiker bara haft liten betydelse. *Socialdemokratens* redaktör Frederik Borgbjerg är förvisso – i likhet med enskilda andra ledare – student men har inte fortsatt sina studier och av akademikerna i egentlig bemärkelse har bara historikern Gustav Bang (1871–1915) och hans hustru fru Nina Bang spelat någon nämnvärd roll.

I det norska arbetarpartiet har däremot akademikerna utgjort en viktig beståndsdel alltsedan advokat Ludvig Meyers och doktor Oscar Nissens tid, på 1880- och 1890-talen och närmast efter sekelskiftet; och i synnerhet under kampen för eller emot ”den nya riktningen” har en hel mängd akademiker

stått i första ledet både inom den gamla och i synnerhet inom den nya riktningen. Man skall inte förstå det som att de helt enkelt har behärskat rörelsen; den avgörande makten har alltid legat hos arbetarklassen själv och de ledare som har utgått från den. Men akademikerna har gett den norska arbetarrörelsen ett teoretiskt inslag och en benägenhet till konsekvens, som skiljer sig mycket från den danska arbetarrörelsens mer empiriskt-opportunistiska karaktär; i Danmark är det i första hand fackföreningsmännen som har präglat hela rörelsen.¹⁶

I norsk politik förelåg det vid krigsutbrottet 1914 varken stora borgerliga reformproblem eller någon aktivistisk fara som kunde locka socialdemokratin till borgfredspolitik eller allians med den borgerliga vänstern. Men å andra sidan var både Stortingsgruppen och partiets landsstyre oroliga för att låta det komma till någon avgörande brytning med de härskande borgerliga partierna; skulle det bli kamp om själva samhällsmakten, utgick de ifrån att arbetarpartiet skulle förlora och därför förde de en mycket försiktig politik gentemot de frågor som krigssituationen gjorde aktuella, militär avväpning och dyrtiden. De ville fortsätta arbetet på att vinna flertal bland folket och ville inte inlåta sig på att använda sådana kampmedel som militärstrejk eller andra massaktioner.

Oppositionen i rörelsen ville utan tvivel också fortsätta det parlamentariska arbetet – den var såtillvida inte syndikalistisk, som motståndarna beskyllde den för – men den ansåg inte att man kunde nå fram enbart med parlamentariska medel. Den ville gå fram på två fronter, både parlamentarismens och den direkta massaktionens, och den önskade också från 1915 en direkt anslutning till den internationella Zimmerwaldrörelsen.

Det norska arbetarpartiet hade alltid hävdad en skarpare antimilitarism än de två andra skandinaviska partierna och en anslutning till Zimmerwald låg därför närmare till för det än för det danska och svenska partiet. Landsstyret beslöt därför också 1916 att uttala sin anslutning till Zimmerwaldprinciperna, men centralstyrelsen förverkligade inte någon förbindelse med den nya organisationen och 1917 avslog det helt enkelt en inbjudan till att delta i Zimmerwaldarnas kongress i Stockholm. Motsättningen mellan Centralstyrets flertal¹⁷ och oppositionen blev därför allt större och i samma riktning verkade också partiets hållning i dyrtidsfrågorna. Våren 1917 hade dyrtiden blivit så svår att arbetarna inte längre kunde finna sig i att ingenting effektivt blev gjort. Regeringens maximiprispolitik hade gjort fiasko och i maj kom det till stora spontana demonstrationer framför Stortinget. Samtidigt antog ett gemensamt möte mellan den fackliga landsorganisationens representantskap, Arbeider-

partiets landstyre och den socialdemokratiska Stortingsgruppen ett manifest till regeringen, som dels ställde en rad konkreta finansiella och ekonomiska krav, dels krävde att det genomfördes en samhällelig organisering av produktionen, importen och distributionen av livsfrnödenheterna samt offentligt stöd för att få varupriserna i nivå med förbrukarnas betalningsförmåga.

Den 6 juni hölls en väldig demonstrationsdag med arbetsnedläggelse över praktiskt taget hela landet för dessa krav och den 29 juni lade regeringen fram en proposition som gick ut på att det för det kommande budgetåret skulle ställas 84 miljoner kronor till regeringens disposition för åtgärder mot dyrtiden.

Arbetarnas principiella krav tog regeringen emellertid ingen som helst hänsyn till, men ändå beslöt Arbeiderpartiets centralstyre och landsorganisationens sekretariat att man skulle ge sig och inte företa något positivt för att genomföra de krav som ställts. Därmed var oppositionens seger i partiet given. Från denna underlåtenhet att sätta något bakom sina egna krav kan man datera arbetarnas stigande misstro mot sina ledare, en misstro som tog sig skarpa uttryck runt om i lokalpressen och på möten i distrikten.

När så den ryska arbetarrevolutionen bröt loss på hösten samma år, verkade den här som på andra ställen till att stärka de radikala tendenserna i rörelsen och under loppet av vintern 1917–1918 kom oron till uttryck genom att det runt om i landet skapades arbetarråd, i viss utsträckning också soldatråd.

Valet till partiets landsmöte, som hölls i Kristiania den 29 mars–2 april visade också att den gamla ledningen verkligen hade förlorat arbetarnas förtroende. Landsmötet antog ett principiellt uttalande om att Arbeiderpartiet vid sidan av sitt parlamentariska arbete måste ”förbehålla sig rätten till att använda revolutionär massaktion i kampen för arbetarklassens ekonomiska frigörelse”, och det ”hälsar med glädje skapandet av arbetar- och soldatråd”. Den gamla ledningen avgick och den nya riktningens män, med Kyrre Grepp och Tranmæl i spetsen, tog över ledningen.

De följande landsmötena, 1919, 1920 och 1921 har stadfäst den nya riktningens seger 1918. Det norska Arbeiderpartiets politik bygger på rådssystemet, proletariatets diktatur och revolutionär massaktion; 1919 beslutade partiet att ansluta sig till Tredje internationalen och den ståndpunkten upprätthölls också efter det att teserna från Tredje internationalens andra kongress hade offentliggjorts 1920 och hade lett till en mycket våldsam debatt inom rörelsen. Majoriteten för den nya riktningen blev också större och större från landsmöte till landsmöte efter 1918.

Ännu efter nederlaget 1918 kunde den gamla riktningens män ha förhoppning om att återupprätta ställningen, men då de förlorade ännu mer på de

följande landsmötena måste ganska naturligt tanken på att bilda ett nytt, högersocialistiskt parti dyka upp. Moskvoteserna från 1920 och den våldsamma förföljelse som av den anledningen iscensattes från borgerligt håll mot de nya ledarna i Arbeiderpartiet, gav en välkommen anledning till att ta itu med den nya partibildningen som i början av 1921 var ett fullbordat faktum. En måttstock för de två partiernas relativa storlek ger Stortingsvalet hösten 1921, då det gamla partiet – kommunisterna – mönstrade ca 192 000, medan det nya högersocialistiska partiet fick ca 80 000. Både det norska och det svenska arbetarpartiet har således en verkligt orolig inre historia under de senaste sju åren. Något motsvarande kan däremot knappast sägas om det danska. Den danska socialdemokratin har hela tiden fört en konsekvent, och på det hela utan tvivel mycket skicklig reformistisk och opportunistisk politik, i intim allians med de borgerliga radikala.¹⁹ Detta parti, som hade regeringen från 1913 till 1920, ligger några grader längre till vänster än motsvarande partier i Norge och Sverige, socialdemokratin i motsvarande grad mycket längre till höger, och skillnaden mellan de två partierna är därför i många avseenden förhållandevis mindre än i Norge och Sverige; en rad borgerliga politiska reformer av väsentlig betydelse genomfördes och den radikala opposition som fanns innanför partiet, hölls nere med hård hand och splittrades dessutom själv i flera riktningar.²⁰

Först på en konferens i Fredericia den 9 november 1919 lyckades man samla dessa stridande riktningar i Danmarks vänstersocialistiska – eller, som det nu kallas, kommunistiska – parti. I fortsättningen måste emellertid detta nya parti kämpa med syndikalistiska riktningar bland arbetarna och det har inte lyckats uppnå någon verklig maktställning i den danska arbetarklassen.

Karaktäristiskt för den danska arbetarrörelsen under de senaste åren och utan tvivel betingat av vänsterriktningens svaghet och ledningens renodlade reformism är det emellertid att syndikalistiska tendenser här har präglat arbetslivet i högre grad än i Norge och Sverige. I synnerhet var året mellan våren 1919 och våren 1920 mycket oroligt. Fackorganisationernas ledare hade i stor utsträckning makten över arbetarna och i synnerhet bland hamn- och byggnadsarbetarna i Köpenhamn förekom det omfattande strejkrörelser av syndikalistisk karaktär. En verklig historisk värdering av de förändringar i arbetarnas villkor som har ägt rum under kriget och efterkrigstiden är det emellertid ännu inte möjligt att göra för något av de tre länderna.

Några huvudlinjer är emellertid ganska klara: Under krigets första period – fram till 1918 – steg dyrtiden åtskilligt snabbare än lönerna och arbetarnas reella ekonomiska ställning blev därför allt sämre. Mellan 1918 och 1920 lyckades emellertid arbetarorganisationerna genom energiskt fackligt och politiskt

tryck pressa upp lönerna och pressa ner arbetstiden så starkt att deras faktiska ögonblickliga ställning blev inte så litet bättre än under perioden omedelbart före kriget.²¹ Detta gäller utan tvivel i huvudsak alla de tre länderna, inte bara för Norge och Sverige där kriget hade skapat den våldsamt ökade efterfrågan på arbetskraft, utan också för Danmark där det, som vi tidigare har nämnt, ledde till arbetslöshet. Det bör därför vara berättigat att dra slutsatsen att generella, politiska förhållanden, alltså revolutionerna i Ryssland och Tyskland, har varit verksamma i lika hög grad som direkt ekonomiska.

Arbetslönernas kulmen inträder sommaren 1920 – tydligast markeras det i Norge, i en rad stora skiljedomar. Men precis från sommaren 1920 börjar den världsekonomiska krisen att göra sig gällande med en arbetslöshet som från början av 1921 är mycket betydande och stadigt ökande. Hårdast drabbas Danmark, lättast för tillfället Norge, medan Sverige här som i så många andra avseenden står i en mellanställning. I Danmark beräknar man i februari 1921 de arbetslösas antal till 70 000, i Sverige, med nära den dubbla befolkningen, till 60 000 och i Norge, vars befolkning bara är litet mindre än Danmarks, till ca 25 000.

I detta läge gick arbetsgivarna till angrepp mot arbetarnas nya löner, först i Danmark, sedan i Sverige, och i båda dessa länder vek organisationerna tillbaka utan kamp. Då turen därefter kom till Norge, där den nya riktningen inte bara hade erövat partiet utan också vunnit betydande inflytande inom fackföreningsrörelsen, beslöt den fackliga ledningen att inte ge sig utan vidare. Det kom till storstrejk i juni, men det slutliga resultatet blev också här en reduktion av lönerna om än långt ifrån så stor som arbetsgivarna hade krävt.

Den nedåtgående rörelsen för arbetslönerna har sedan fortsatt i alla de tre länderna och arbetsgivarna har förutom mot lönerna också gått till angrepp mot åttatimmarsdagen, arbetarnas semester och andra fördelar de hade uppnått under de sista åren. I denna nedåtgående rörelse står vi fortfarande och en historisk betraktelse kan därför inte inlåta sig på att värdera dess betydelse eller dess utsikter. Det ögonblick vi skulle inlåta oss på det, skulle vi övergå från historia till den rena politiken, och det är inte uppgiften här.

Noter

1. Se Erik Hedén i *Det 20de aarhundrede*, 1917, s. 34–41.
2. Om den norska och svenska rörelsen före världskriget se min framställning i *Gruenbergs Archiv* III 438–462 och Henrikson-Holmbergs i *Archiv* VI. Någon motsvarande skildring för Danmark finns inte.
3. Riktad mot militarismen i egentlig bemärkelse, inte – som ordet ofta använts – mot allt militärväsen över huvud. Tvärtom var den villig att gå med på icke obetydligt ökade militäranslag.

4. Starkt tyskpåverkade vetenskapsmän som statsvetaren R. Kjellén och upptäckaren Sven Hedin spelade här en framträdande roll, liksom den svenska vetenskapen över huvud har sökt inte bara sina metoder utan också sitt idéinnehåll i Tyskland.
5. Sitt program framlade denna riktning i skriften *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* (1915).
6. De mer framträdande socialdemokratiska aktivisterna blev emellertid självklart uteslutna ur partiet däribland sociologen Gustaf Steffen, ledamot av första kammaren.
7. Som sjöfarande nation är Norge långt överlägset de båda andra skandinaviska länderna.
8. En karaktäristisk och betydelsefull skillnad mellan det danska och det norska arbetarpartiet ligger i organiseringen av pressen och dess ledning. Den danska socialistiska pressen runt omkring i landet liksom huvudorganet i Köpenhamn leds från centralstyrelsen i Köpenhamn och det kan därför inte komma fram någon verklig kritik av centralstyrelsens politik i lokalpressen; ledningen kan på detta sätt täppa till munnen på varje obehaglig opposition. I Norge – och i huvudsak också i Sverige – ligger ledningen av de enskilda lokala tidningarna i händerna på ortens lokalavdelning och bara huvudorganets ledning bestäms av centralstyrelsen. Detta har under årens lopp givit anledning till mycken sund och fruktbar kritik mot partiet; det var förutsättningen för att Tranmæl under åren 1912–1918 genom sitt organ *Ny Tid* i Trondheim kunde föra en medveten och sammanhängande kamppolitik gentemot partiets ledning. Omedelbart före systemskiftet 1918 var ställningen den egendomliga och karaktäristiska att huvudorganet var närmast ensamt om att försvara centralstyrelsens politik. – I Sverige har förhållandet väsentligen varit det samma som i Norge, med betydande oavhängighet för de enskilda lokala pressorganen, även om förvisso partiets ledning kanske har utövat en något starkare kontroll över den politik partitidningarna drev.
9. Det gamla socialistiska ungdomsförbundet från 1880-talet hade omkring sekelskiftet blivit helt antiparlamentariskt och försvarsnihilistiskt, vilket 1903 ledde till en total splittring mellan det och det svenska arbetarpartiet och bildandet av en ny, partilösa ungdomsrörelse. Från omkring 1908–1909 börjar emellertid också denna, med sitt organ *Stormklockan* under Z. Höglunds redaktion, att driva en målmedveten kritik och opposition mot alla tendenser till moderation i partiets ledning. I motsättning till den gamla ungdomsrörelsen var emellertid den nya varken syndikalistisk eller antiparlamentarisk. På grundval av ungdomsrörelsens ”Stormklockepolitik” skapades det 1912 – inom partiet – en ”Socialdemokratisk vänsterförening” med programmet att radikalisera partiet och bekämpa alla tendenser till moderation. Mot denna nya förening intog partiets officiella ledning redan från första stund den skarpaste och mest oförsonliga hållning.
10. Kännetecknande för situationen och inte utan värde för värderingen av partiledningens hela uppträdande, är att dr. Erik Hedén befann sig bland dessa åtalade, en man som i hela sin teoretiska grundinställning närmast tillhör högersocialismen och som nu också har funnit vägen tillbaka dit, men som den gången slöt sig till ”Stormklockepolitiken” närmast av ilska över partiledningens hänsynslösa uppträdande.
11. Också i Danmark och i synnerhet i Norge har liknande partiätgärder förekommit och det är inte någon tillfällighet att det just främst har varit mot antimilitaristisk agitation, som de har använts.

12. Därmed är dock inte sagt, att skiljelinjen redan 1916 var klar och logisk, tvärtom. Till vänstersocialismen i Sverige hörde den gången åtskilliga element, som den senare utvecklingen har visat att de inte hörde hemma där och därför har det senare flera gånger måst förekomma splittprocesser inom partiet.

13. Liberalerna förlorade 58 000 röster och 15 riksdagsmandat, socialdemokraterna 36 000 röster och 10 mandat, vänstersocialisterna 17 000 och 4, medan de konservativa vann 32 000 röster och 29 mandat; nästan hela ökningen av det konservativa rösteantalet föll på bondepartierna, medan den egentliga högern höll sig någorlunda oförändrad.

14. Från 1887 till 1904 hölls det årliga partilandsmöten; efter denna tid skulle landsmötet ordinarie bara hållas vart tredje år, men redan från 1911 började man därutöver också att inkalla till extraordinära landsmöten och sedan 1917 har det faktiskt hållits landsmöte varje år.

15. Det är dock värt att nämna att denna cirkulation har varit långt mer framträdande i den politiska rörelsen än i den fackliga, dels därför att den praktiska dugligheten här har ansetts väsentligare än politiska och sociala åskådningar, dels därför att ledarställningen här i regel också är ekonomiska fasta tjänster och därför svårare att nytillsätta.

16. I Sverige har nog akademikerna på det hela spelat en lika stor roll som i Norge, men läget är där ett helt annat än i de båda andra länderna såtillvida som att en enskild man, Hjalmar Branting, har dominerat på ett sätt som ingen enskild personlighet i Danmark eller Norge.

17. I Norge var oppositionen så stark att den också hade sina representanter i själva centralstyrelsen – framför allt den man som från 1918 blev partiets ordförande, Kyrre Grepp.

18. I verkligheten står dock utan tvivel högernationalisterna ännu något svagare än vad dessa siffror uttrycker för, då det bland deras väljare tycks finnas flera halvborgerliga element, medan kommunisterna i praktiken helt är ett proletärt parti. Valstatistiken är dock ännu inte så bearbetad att man här kan uttala sig med full säkerhet.

19. Från september 1916 till mars 1920 satt socialdemokraternas ledande man, Stauning, till och med som medlem av den borgerliga regeringen Zahle.

20. Om den danska socialdemokratins historia under världskriget finns det en utförlig framställning i en stor jubileumsskrift i två band (Wiinblad och Alsing Andersen, *Det danske Socialdemokratis Historie 1871–1921*, Köpenhamn 1921); men den ger bara de yttre konturerna, saknar både historiskt perspektiv och politisk värdering, redogör inte för den ekonomiska och sociala bakgrunden och förtiger helt oppositionens existens; den är med andra ord bara ett officiöst förhållande av partiets stora och goda gärningar.

21. Exakta, siffermässiga uttryck för dessa rörelser kan ännu inte ges. För Danmarks vidkommande finns materialet bäst behandlat i en intressant avhandling av direktör Jakob Lindberg, *Indtægtsforskydningen i Danmark* (I *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1921, s. 289–319). Med full rätt pekar Lindberg här på att den vinst som den danska arbetarklassen uppnådde 1919–1920 inte tillnärmelsevis täcker den förlust den hade drabbats av 1914–1918. Den rörelse han skildrar gäller utan tvivel också för Norge och Sverige, även om siffrorna då naturligtvis skulle bli andra.